

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
December / Aralık 2019, 23 (2): 951-975

Sipâhîzâde'nin Enmûzecü'l-Fünûn 'unda Tefsir İlmi

The Science of Tafsîr in Anmûdhaju'l-Funûn By Sipâhîzâdah

Mehmet Çiçek

Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Associate Professor, Kocaeli University, Faculty of Theology, Department of Tafsîr
Kocaeli, Turkey
mehmet_cicek34@hotmail.com
orcid.org/0000-0002-8553-9448

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 16 September / Eylül 2019

Accepted / Kabul Tarihi: 06 December / Aralık 2019

Published / Yayın Tarihi: 15 December / Aralık 2019

Pub Date Season / Yayın Sezonu: Aralık / December

Volume / Cilt: 23 **Issue / Sayı:** 2 **Pages / Sayfa:** 951-975

Cite as / Atıf: Çiçek, Mehmet. "The Science of *Tafsîr* in *Anmûdhaju'l-Funûn* By Sipâhîzâdah [Sipâhîzâde'nin Enmûzecü'l-Fünûn 'unda Tefsir İlmi]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 23/2 (December 2019): 951-975.
<https://doi.org/10.18505/cuid.620850>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuid>

Abstract: In Islamic thought, the accumulation regarding *Tafsir* appears in various ways. One of them is the type of work called *Anmudhaj* that contains chapters about *Tafsir*. In the *Anmudhaj* type of works, the determination of the sciences to investigate may occur according to different criteria. These criteria may occur as a classification of science and they also can be limited to a few sciences. In this article, we will examine the *Tafsir* chapter from the work of Sipāhizādah who took charge as a teacher and judge in the Ottoman Empire. That part constitutes the first chapter of the work called *Anmūdhuju'l-Funūn* which he symbolically limited the investigated sciences to seven. The other investigated sciences in the work are Ḥadīth, Kalām, the methodology of Islamic Law, Fiqh, Bayān, and Medical Science. In the *Tafsir* chapter of the work of Sipāhizādah called *Anmūdhuju'l-Funūn*, seven different issues are investigated in total. Those questions are “Does Bismillah count as a vow?” and “What is the order of the creation of the earth and the heavens in the light of the verse al-Baqarah 2/29?” and “Do the names of the numbers imply limitation (hasr)?” and “What is the reason behind the borrowing of Israelites the jewels of the Egyptians in the light of the verse al-Baqarah 2/50?” and “The entry order to the city was given to Israelites in the verses al-Baqara 2/58-59, was this order given to them before or after their deviation?” and “Where is the prostrated door which is mentioned in the verse?” and “How can we assess Fakhr al-Dīn al-Rāzī's questions and answers regarding the narrative differences between the verses al-Baqarah (2/58-59) and al-A'rāf (7/161-162)?” Sipāhizādah examined the issues of *Tafsir* through a historical which makes him the participant of the debate and allows him to the continue the present discourse through a critical reading. This makes the subject of work quite important. Because thanks to the work, it will be possible to catch some clues about the progress of the accumulation regarding *Tafsir* in the era the author lived.

Summary: In Islamic thought, the accumulation regarding *Tafsir* appears in various ways. One of them is the type of work called *Anmudhaj* that contains chapters about *Tafsir*. In *Anmudhaj* type of works, the determination of the sciences to investigate may occur according to different criteria. These criteria may occur as a classification of science and they also can be limited to a few sciences. In this article, we will examine the *Tafsir* chapter from the work of Sipāhizādah who took charge as a teacher and judge in the Ottoman Empire. That part constitutes the first chapter of the work called *Anmūdhuju'l-Funūn* which he symbolically limited the investigated sciences to seven. The other investigated sciences in the work are Ḥadīth, Kalām, the methodology of Islamic Law, Fiqh, Bayān, and Medical Science.

The work of Sipāhizādah, *Anmūdhuju'l-Funūn* consists of seven chapters and also seven issues are investigated in the *Tafsir* part of the work. The first investigated issue in the *Tafsir* part is the issue of *Basmalah* and in our opinion, it would not be surprising to accept that in one dimension it is a conscious choice aimed at the beginning of the work. His general attitude is presenting the issues firstly. He constituted all of the issues through the trio of al-Zamakhsarī, al-Rāzī, and al-Bayḍāwī either one or two of them. Another remarkable point in the development of the issues is Sipāhizādah begins with *Basmalah* according to the Mushaf composition and proceeds to al-Baqarah verse 59 in a particular order. According to this, the author takes the problems he detected in the relevant parts as a subject.

The issues that are investigated in the *Tafsir* chapter can be listed as follows:

1. Can *Bismillah* be used as a vow? According to Sipāhizādah, al-Bayḍāwī, al-Jurjānī and Mollā Khusraw claim that there is a difference between vowing in the name of God and starting something with Bismillah and this difference should be rejected through the work of al-Mergīnānī that is called *Hidāye* and Ibn al-Humām's Sharh. Thus, according to him one of the differences between *Billah* and *Bismillah* is not that they count as a vow.
2. What is the order of the creation of the earth and the heavens in the light of the verse al-Baqarah 2/29? Sipāhizādah mentions that the creation and the arrangement of the earth did not happen at the same time.

3. Do the names of the numbers imply limitation (hasr)? Regarding this issue, Sipāhizādah took the verse that says "...and made them seven heavens" as the focal point and claimed that the mentioned number in this verse indicated limitation and gave examples from verses, hadith, linguists and scholars of the methodology.
4. What is the reason behind the borrowing of Israelites the jewels of the Egyptians in the light of the verse al-Baqarah 2/50? Sipāhizādah criticized the two arguments of Fakhr al-Dīn al-Rāzī. Sipāhizādah criticized the assessments that Ancient Egyptians pursued those properties which they lent before and Israelites kept those jewels and he rejected them.
5. The entry order to the city was given to Israelites in the verses al-Baqara 2/58-59, was this order given to them before or after their deviation? He criticized the arguments of al-Zamakhsharī and al-Bayḍāwī which they have given to prove that this order was given to them after their deviation. He offered arguments and emphasized that the entry order to the city was given before their deviation.
6. Where is the prostrated door which is mentioned in the verse al-Baqara 2/58? It is controversial if it is Jerusalem or the door of the Mosque in which they were performing the prayer. al-Zamakhsharī and al-Bayḍāwī claim that it is Jerusalem. Was this order given before or after the death of the prophet Moses? Sipāhizādah thinks that it has to be the door of Jerusalem.
7. How can we assess Fakhr al-Dīn al-Rāzī's questions and answers regarding the narrative differences between the verses al-Baqarah (2/58-59) and al-A'rāf (7/161-162)? Sipāhizādah criticized the responses which are given by al-Rāzī and gives contrary responses.

It is obvious that the author is Hanafi in the matters of Islamic Law. Besides this, we can say that Sipāhizādah did not examine the issues of *Tafsir* through a sense of belonging, he emphasized the opinions of people which he found compatible with his beliefs. Hence, He sometimes comes to an agreement with al-Bayḍāwī who is a Shaffi in the matters of Islamic Law and from time to time he affirms al-Zamakhsharī who is a Mutazilite in the matters of faith. Sipāhizādah examined the issues of *Tafsir* through a historical depth and this both makes him a participant of the debate and allows the continuation of the present discourse through a critical reading. Thus, an attitude of critical consistency is prominent in his works. In our opinion, this attitude of critical consistency is an action of consolidation for the maintenance of the power of the relevant text-centered linguistic system. In this regard, we can say that *Tafsir* remained its liveliness in the geography in which the author lived. So, the founders of the system which we can list as al-Zamakhsharī, Fakhr al-Dīn al-Rāzī, and al-Bayḍāwī and the ones who caused it to continue which we can list as Sayyid Sharif al-Jurjānī, Mollā Khusraw, and Ibn Kamāl Pasha have been read critically by the author. This makes the subject of work quite important. Because thanks to the work, it will be possible to catch some clues about the progress of the accumulation regarding Tafsir in the era the author lived. Even though it was negative in the issues that are investigated by the author, the fact that the Fakhr al-Dīn al-Rāzī is a prominent figure is an indicator of the maintenance of the dominance of *Rāzī*. It would be more appropriate to link this with his effectiveness rather than the *Kalāmī* power of his Tafsir. For *Rāzī* is not taken as the focal point by Sipāhizādah only in issues of *Kalām*. Besides that, he renders *Rāzī* as a participant of the subject in linguistic issues too such as whether if the name of the numbers implies limitation or not and the usage of varied phrases in verses.

Keywords: Tafsir, Ottoman period, Sipāhizādah, Anmüdhuju'l-funūn, Seven Sciences, Fakhr al-Dīn al-Rāzī.

Öz: İslam düşüncesinde tefsire dair birikim çok farklı şekillerde karşımıza çıkar. Bunlardan biri içinde tefsire dair bölümler barındıran enmûzec türü eserlerdir. Enmûzec türü eserlerde ele alınan ilimlerin seçimi farklı ölçütlere göre olabilmektedir. Bu ölçütler ilim tasnifi şeklinde olabileceği gibi birkaç ilimle de sınırlandırılabilir. Biz de bu makalede Osmanlıda müderrislik ve kadılık gibi görevlerde bulunan Sipâhîzâde'nin yedi ilimle sınırlandırdığı *Enmûzecü'l-fünûn* adlı eserin ilki olan tefsir bölümünü inceleyeceğiz. Söz konusu eserde incelenen diğer ilimler ise hadis, kelâm, usûl'ü'l-fıkıh, fıkıh, beyân ve tıp'tır. Sipâhîzâde'nin *Enmûzecü'l-fünûn* adlı eserinin tefsir bölümünde toplam yedi mesele ele alınmıştır. Bu meseleler şunlardır: *Bismillah* yemin için kullanılır mı? el-Bakara sûresi 2/29 âyeti ışığında yer-yüzü ve gökyüzünün yaratılmasındaki sıralama nedir? Sayı isimleri sınırlama (hasr) ifade eder mi? el-Bakara sûresi 2/50 âyeti ışığında İsrailoğullarının Mısırlılardan ziyenelerini ödünç alma sebepleri nelerdir? el-Bakara sûresi 2/58-59 âyetlerinde zikredilen İsrailoğullarına kente girme emri, onların yollarını şaşırmasından önce mi yoksa sonra mıdır? Âyette söylenen secde edilen kapı neresidir? el-Bakara sûresi (2/58-59) ile el-A'râf sûrelerinde (7/161-162) anlatım farklılıklarıyla ilgili Fahreddin er-Râzî'nin soru ve cevapları nasıl değerlendirilebilir? Sipâhîzâde'nin tefsir ilminin meselelerini, belli bir tarihi derinlik üzerinden ele alması, onu hem tartışmanın bir tarafı haline getirmekte hem de eleştirel okuma üzerinden mevcut söylemin devamını sağlamaya imkân vermektedir. Bu da çalışmanın konusunu önemli hale getirmektedir. Zira çalışma sayesinde müellifin yaşadığı dönemdeki tefsir birikiminin seyrine dair bazı ipuçlarını yakalamak mümkün olacaktır.

Özet: İslam düşüncesinde tefsire dair birikim çok farklı şekillerde karşımıza çıkar. Bunlardan biri içinde tefsire dair bölümler barındıran enmûzec türü eserlerdir. Enmûzec türü eserlerde ele alınan ilimlerin seçimi farklı ölçütlere göre olabilmektedir. Bu ölçütler ilim tasnifi şeklinde olabileceği gibi birkaç ilimle de sınırlandırılabilir. Biz de bu makalede Osmanlıda müderrislik ve kadılık gibi görevlerde bulunan Sipâhîzâde'nin yedi ilimle sınırlandırdığı *Enmûzecü'l-fünûn* adlı eserin ilki olan tefsir bölümünü inceleyeceğiz. Söz konusu eserde incelenen diğer ilimler ise hadis, kelâm, usûl'ü'l-fıkıh, fıkıh, beyân ve tıp'tır.

Enmûzecü'l-fünûn adlı eserin kütüphanelerde tespit ettiğimiz toplam yedi nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalardan beş tanesi Türkiye kütüphanelerindedir. Süleymaniye Kütüphanesindeki üç nüsha Ayasofya, Laleli ve İsmihan Sultan bölümlerindedir. Bir tanesi Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliiyyüddin Efendi kısmındadır. Diğer Konya Belediyesi İzzet Koyunoğlu Kütüphanesindedir. Türkiye dışındaki iki nüsha ise Viyanadaki Avusturya Milli kütüphanesi ile İrlanda Dublin'deki Chesterbeatty kütüphanesindedir.

Mevcut nüshalardan hareketle eserin üç isme hediye edildiği görülmektedir. Bunlar, III. Murad, Sokullu Mehmet Paşa ve Sinan Paşa'dır. İsmihan, Lâlelî ve Viyana nüshaları Sokullu Mehmet Paşa'ya ithaf edilmiştir. Sinan Paşa'ya ithaf edilen tek nüsha Ayasofya nüshasıdır. Diğer üç nüsha ise Sultan III. Murad'a ithaf edilmiştir. Bu nüshalar arasında müellifin kendi hattıyla yazıldığı belirtilen İsmihan Sultan nüshasının diğerlerine nazaran öne çıktığı söylenebilir.

Sipâhîzâde'nin *Enmûzecü'l-fünûn* adlı eseri yedi bab üzere oluşturulduğu gibi tefsir bölümünde de toplam yedi mesele ele alınmıştır. Kanaatimizce tefsir kısmında ele alınan ilk konunun besmele olmasını bir boyutuyla da eserin girişine yönelik bilinçli bir tercih olarak kabul etmek şaşırtıcı olmayacaktır. Genel tavrı önce meselenin sunumudur. Meselelerin tamamı Zemahşerî, Râzî ve Beyzâvî üçlüsünden biri veya ikisi üzerinden oluşturulmaktadır. Meselelerin oluşumunda dikkat çekici bir nokta da Sipâhîzâde'nin mushaf tertibine göre besmeleden başlayarak el-Bakara sûresi 59. âyete kadar sıralı devam etmesidir. Buna göre müellif, ilgili kısımda tespit ettiği problemleri konu edinmektedir.

Tefsir bölümünde ele alınan meseleler şunlardır:

1. *Bismillah* yemin için kullanılır mı? Sipâhîzâde'ye göre Beyzâvî, Cürçânî ve Molla Hürev'in, Allah'ın adıyla yemin etmekle bir işe besmeleyle başlama arasında var olduğu söylenen ayrışma el-Mergînânî'nin (ö. 593/1197) *Hidâye*'si ile İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1457) şerhi

üzerinden reddedilmelidir. Yani billah ile bismillah arasındaki farklardan biri ona göre yemin olması değildir.

2. el-Bakara sûresi 2/29 âyeti ışığında yeryüzü ve gökyüzünün yaratılmasındaki sıralama nedir? Sipâhîzâde yeryüzünün yaratılması ile düzenlenmesinin aynı anda olmadığına değinir.

3. Sayı isimleri sınırlama (hasr) ifade eder mi? konusunda Sipâhîzâde, "...gökyüzünü yedi kat olarak düzenledi" âyetini merkeze alarak burada belli bir sayı zikredilmesinin sınırlamaya işaret edeceğini âyet, hadis, dilci ve usulcülerin kullanımı üzerinden örneklendirir.

4. el-Bakara sûresi 2/50 âyeti ışığında İsrail oğullarının Mısırlılardan ziynetlerini ödünç alma sebepleri nelerdir? Sipâhîzâde Fahreddin er-Râzî'nin konuya dair iki argümanı yani Kıptilerin ödünç verdikleri bu malların peşlerine düşmeleri ve ziynet eşyalarının İsrail oğullarının ellerinde kalması şeklindeki değerlendirmeleri eleştirerek bunları doğru kabul etmez.

5. el-Bakara sûresi 2/58-59 âyetlerinde zikredilen İsrail oğullarına kente girme emri, onların yollarını şaşırmasından önce mi yoksa sonra mıdır? O, burada kente girme emrinin onların yollarını şaşırmasından sonra olduğu şeklindeki Zemahşerî ve Beyzâvî'nin delillerini eleştirir. Kendi delillerini sunarak yollarını şaşırmasından önce kente girme emrinin onlara verildiğini vurgular.

6. el-Bakara sûresi 2/58 âyetinde zikredilen secde ederek girilen kapı neresidir? Bunun Kudüs mü yoksa namaz kıldıkları caminin kapısı mı olduğu tartışmalıdır. Zemahşerî ve Beyzâvî bunun Kudüs şehrinin kapısı olduğunu söyler. Acaba bu emir Hz. Musa'nın ölümünden önce mi yoksa sonra mı olmuştur? Sipâhîzâde bu iki görüşten hangisi olursa olsun bunun Kudüs şehrinin kapısı olması gerektiği düşüncesindedir.

7. el-Bakara sûresi (2/58-59) ile el-A'râf sûrelerinde (7/161-162) anlatım farklılıklarıyla ilgili Fahreddin er-Râzî'nin soru ve cevapları nasıl değerlendirilebilir? Sipâhîzâde, Râzî'nin sunduğu cevapları eleştirerek karşı cevaplarını verir.

Müellifin fikhî noktada hanefîliği açıktır. Bununla birlikte Sipâhîzâde'nin tefsir'de herhangi bir aidiyet üzerinden meseleleri incelemediği, kendi görüşüne uygun olan isimleri öne çıkardığı söylenebilir. Nitekim fikhî noktada Şafii olan Beyzâvî'yle bazen görüş birliğine varırken itikâdî açıdan da mutezîlî olan Zemahşerî'yi yer yer olumlar.

Sipâhîzâde'nin tefsir ilminin meselelerini, belli bir tarihi derinlik üzerinden ele alması, onu hem tartışmanın bir tarafı haline getirmekte hem de eleştirel okuma üzerinden mevcut söylemin devamını sağlamasına imkân vermektedir. Nitekim incelediği konularda eleştirel devamlılık tavrı baskındır. Bu eleştirel devamlılık tavrı, kanaatimizce mevcut metin merkezli dilsel sistemin gücünü koruması için bir sağlama işlemidir. Bu anlamıyla örneklerden hareketle müellifin yaşadığı coğrafyada tefsirin canlılığını koruduğunu söyleyebiliriz. Şöyle ki sistemin kurucu isimleri olarak ifade edebileceğimiz Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî ve Beyzâvî ile sistemin devam ettiricisi Seyyid Şerif Cürcânî, Molla Hüsrev, İbn Kemal Paşa gibi isimler müellif tarafından eleştirel okunmaktadır. Bu da çalışmanın konusunu önemli hale getirmektedir. Zira çalışma sayesinde müellifin yaşadığı dönemdeki tefsir birikiminin seyrine dair bazı ipuçlarını yakalamak mümkün olacaktır.

Müellifin ele aldığı konularda her ne kadar olumsuz olsa da Fahreddin er-Râzî'nin merkezî figürlerden biri olması, Râzî'nin otoritesinin devam ettiğinin bir göstergesidir. Bunu, Râzî'nin tefsirinin kelâmî yönünün güçlü olmasından ziyade etki gücüne bağlamak daha doğru olacaktır. Zira Sipâhîzâde tarafından Râzî, sadece kelâmî meselelerde merkeze alınmaz. Bunun dışında sayıların hasr ifade edip etmemesi ve âyetlerde farklı lafızların kullanılmasının sebepleri gibi dilsel meseleler de onu konunun bir parçası kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Osmanlı Dönemi, Sipâhîzâde, Enmüzeci'1-funûn, Yedi İlim, Fahreddin er-Râzî.

GİRİŞ

İslam düşüncesinde Allah'ın kelamını konu edinen Tefsir, çok farklı şekillerde karşımıza çıkar. Bunlardan biri de içinde âyetlerle ilgili meseleleri barındıran çalışmalardır. El-bette ki Kur'ân'ı baştan sona tefsir eden kitapların veya Kur'ân'la ilgili belli bir sûreyi/âyeti/konuyu mesele edinen çalışmaların içinde bunların örnekleri bol miktarda bulunmaktadır. Ancak biz bu tür çalışmaların dışında, içinde tefsire dair bir bölümü ihtiva eden, birden fazla ilimle ilgili mesaili inceleyen; örnekler, numuneler şeklinde tercüme edebileceğimiz enmûzec türü eserlerin bir örneğini burada mütalaa edeceğiz. Belirtmeliyiz ki birden fazla ilmi ele alan enmûzec türü eserlerin hepsinin ilim tasnifine yönelik hazırlandığını söylememiz mümkün değildir. Zira enmûzece, örnekler merkezinde ilimleri tasnif etme amaçlı olabileceği gibi bütün ilimleri ele almaktan ziyade birkaç ilimle de sınırlı olabilmektedir. Birkaç ilimle sınırlı olan enmûzececeğin bir türü de belli sayıdaki ilimlerle yetinme şeklinde karşımıza çıkmaktadır. İşte biz de kesretten kinaye anlamında yedi sayısıyla ilimleri sınırlayan bir çalışmanın tefsir bölümünü bu makalede inceleyeceğiz. Buna göre inceleyeceğimiz çalışma Sipâhîzâde adıyla meşhur Muhammed b. Ali el-Bursevî'nin (ö. 997/1589) *Enmûzecü'l-fünûn* adlı eseridir.

Günümüzde Sipâhîzâde'nin *Evezahu'l-mesâlik*'i hakkında doktora seviyesinde çalışmalar yapılmış olmakla birlikte ele alacağımız *Enmûzecü'l-fünûn*'a yönelik herhangi bir çalışmaya rastlamadık. Aynı şekilde müellifimizin tefsirciliği hakkında da bir çalışma bulunmamaktadır. İşte biz bu makalede hem *Enmûzecü'l-fünûn* hakkında bilgi vereceğiz, hem de tefsir bölümünü tanıtaçağz.

1. MUHAMMED B. ALİ SİPÂHÎZÂDE

Bu başlık altında Sipâhîzâde'nin hayatını, ilmî kişiliğini ve eserlerini tanıtmaya çalışacağız.

1.1. Hayatı

Adı Muhammed b. Ali el-Bursevî er-Rûmî el-Hanefîdir. Sipâhîzâde adıyla meşhur olmuştur. Kaynaklarda müellifimizin hayatının ilk dönemi hakkında maalesef pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Nitekim doğum tarihi bilinmemektedir. Nev'îzâde Atâî'nin (ö. 1045/1635) de naklettiği üzere¹ bazı eserlerinde kendisini Sipâhîzâde el-Bursevî olarak tanıtmaya hasebiyle kaynaklarda Bursa'da doğduğu belirtilmektedir.² Bursalı Mehmed Tâhir (ö. 1344/1925) ilk eğitimini Bursa'da aldığını nakleder.³ Görebildiğimiz kadarıyla eserlerinde ismi dışında müellifle ilgili bir bilgiye rastlanamamaktadır.

Ancak eserlerinde yer alan bazı bilgiler üzerinden özellikle kırklı medreseden önceki eğitimlik dönemi hakkında bazı ipuçlarına ulaşabiliriz. Nitekim O, *Tecrid* haşiyesinin mevcut ilk nüshasını hicrî 965 (1557-1558) yılında Bursa'da yazmıştır. Bunun karşılığında da otuz akçeli medreseye vazifelendirilmiştir. Aynı yıl diğer bir eseri *Evezahu'l-mesâlik*'in bir nüshasını İstanbul'da yazmıştır. Dolayısıyla müellifimiz Bursa'dan İstanbul'a 965 yılında geçmiş olmalıdır. Ayrıca müellifin eserlerini birden fazla isme ithaf etmesi de bazı tespitlere imkan tanımaktadır. Zira Sipâhîzâde'nin eserlerini ithaf ettiği kişilerin görev süreleri üzerinden bu eserleri yaklaşık olarak hangi tarihlerde yazdığı belirlenebilir. Ancak müellifin biyografisi için bu bilgilerin yetersiz olduğu da söylemeliyiz.

¹ Bk. Nev'îzâde Atâullah Efendi Atâî, *Zeyl-i Şekâik* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1268), 1: 310.

² Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1: 880; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri* (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2009), 3: 65; Bursalı Mehmed Tâhir, "Sipâhîzâde Mehmed b. Ali", *İslam Mecmuası* 1/7 (1330): 198; Nev'îzâde Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, 1: 309; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn: terâcimu muşannifi'l-kütübî'l-Arabiyye* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1414/1993), 3: 513.

³ Bursalı Mehmed Tâhir, "Sipâhîzâde Mehmed b. Ali", 198.

Sipâhîzâde'nin hayatının ilk dönemlerine dair oldukça sınırlı bilgilere rağmen Atâî'nin *Zeyl-i Şekâik*'te verdiği bilgilerden hareketle özellikle hicrî 981 (1573) ile 997 (1589) yılları arasındaki görevleriyle ilgili ayrıntılı bilgiye sahibiyiz. Buna göre Sipâhîzâde kırk akçelik medreseden azledildikten sonra⁴ şu görevlerde bulunmuştur:

1. 981 yılı Safer ayında (1573 Haziran) Sinekzâde⁵ (سكك زاده) yerine Mustafa Paşa Medresesi müderrisi oldu.
2. 983 yılı Recep ayında (Ekim/Kasım 1575) Hemşirezâde Efendi yerine Üç Şerefeli Medresede müderris oldu.
3. 987 yılı Rebîu'l-Âhir ayında (Mayıs/Haziran 1579) Azmî Efendi yerine Sahn-ı Seman'a müderris oldu.⁶
4. 991 yılı Zilhicce ayında (Aralık/Ocak 1583/1584) Remzizâde Efendi yerine Aya-sofya Medresesi müderrisi oldu.
5. 992 yılı Şaban ayında (Ağustos/Eylül 1584) Mertuluszâde Efendi yerine Bağdat Dâru's-selâm kadısı oldu.⁷
6. 995 yılı Zilkâde ayında (Ekim/Kasım 1587) azledildi. Yerine Seyrekzâde geçti.⁸
7. 997 yılı Muharrem ayında (Kasım/Aralık 1588) Çene Efendi yerine İzmir kadısı oldu. Vefatı akabinde bu görev Taşzâde Ali Çelebi'ye verildi.⁹

Kaynakların belirttiğine göre son görev yeri olan İzmir'de vefat etmiştir.¹⁰ Sipâhîzâde'nin vefatı konusunda kaynaklar hicrî 997 (1589) tarihinde birleşmektedir.¹¹

1.2. İlmî Kişiliği

Sipâhîzâde, hem tedris hem de iftâ makamında bulunmuş, kadılık yapmıştır.¹² Sadece Tefsir, Hadis, Usûl-ı Fıkıh, Fıkıh, Kelam gibi dînî ilimlerde değil aynı zamanda dil ilimlerinde de söz sahibidir. Ayrıca Tıp, Matematik, Coğrafya gibi alanlarda da uzmanlığı vardır. Bursalı Mehmed Tâhir, Sipâhîzâde'nin el-sine-i selâse'de (Osmanlıca, Arapça ve Farsça) nesir ve şiir yazabilecek bilgisine olduğuna eserlerini delil olarak sunar.¹³ Atâî de eserlerinin ilim ehli tarafından takdir edildiğini bildirmektedir.¹⁴ Nitekim eserlerinin İstanbul kütüphanelerinde birçok nüshasının olduğu da aktarılmaktadır.

1.3. Eserleri

Müellifimizin tespit edebildiğimiz eserleri şunlardır:

⁴ Bk. Nevîzâde Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, 1: 309.

⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu v. dğr., Osmanlı Tabii ve Tatbîkî Bilimler Tarihi Literatürü (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2006), 1: 45. Danış, aynı ismi Segenzâde olarak nakletmektedir. Bk. İlhami Danış, *Evezhu'l-Mesâlik ilâ Ma'rifeti'l-Büldân ve'l-Memâlik / Esâmî-i Büldân* (Değerlendirme ve metin) (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017), 11.

⁶ Sipâhîzâde'den sonra bu göreve Edirneli Çene Efendi adıyla meşhur Muhammed b. Mahmud getirildi. Bk. Nevîzâde Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, 1: 308.

⁷ Ancak Atâî 994 yılı Recep ayında (Haziran/ Temmuz 1586) Sipâhîzâde yerine Molla Muhammed'in (ö. 995) bu göreve geldiğini de aktarır. Bk. Nevîzâde Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, 1: 297.

⁸ Ancak İhâmî Danış, *Târih-i Silsile-i Ulemâ* da (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2142, 32a) Bağdat kadılığından azlinin 994 yılı Recep Ayı üçüncü günü (20 Haziran 1586) olduğunun açık bir şekilde yazıldığını nakleder. Sipâhîzâde yerine ise Sahn müderrislerinden Subaşızâde atanmıştır. Bk. Danış, *Evezhu'l-Mesâlik*, 13.

⁹ Nevîzâde Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, 1: 309-310.

¹⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 3: 66.

¹¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1: 185. Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 3: 513.

¹² Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin: Esmâü'l-müellifin ve âşâru'l-muşannifin*, trc. Kılıslı Rifat Bilge (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951), 2: 259; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 3: 513.

¹³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 3: 66.

¹⁴ Nevîzâde Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, 1: 310.

1.3.1. Ta'likâ 'alâ Şerhi't-Tecrîd li'l-İsfehânî ve Hâşiyetü Cürçân

Kaynaklarda *Hâşiyeye-i Şerh-i Tecdîd*,¹⁵ *Hâşiyeye 'alâ Şerhi Tecdîd'i'l-'akâid*¹⁶ gibi isimlerde karşımıza çıkan eser, Nasîruddîn Tûsî'nin (ö. 672/1274) kelam ilmine dair altı bابتan oluşan eserinin şerhidir. Eser birçok kişi tarafından şerh ve hâşiyeye edilmiştir.¹⁷ Sipâhîzâde'nin çalışması da bunlardan biridir. Eser, Şemseddîn İsfehânî'nin (ö. 749/1349) *Tesdîdü'l-kavâ'id fi şerhi Tecdîd'i'l-'akâid* ile Seyyid Şerîf Cürçânî'nin *Hâşiyetü't-Tecdîd*i üzerine yapılmıştır. Eser, müellifin öğrencileri ve meslektaşlarıyla yaptığı mütalaalardan hareketle oluşturulmuştur.¹⁸ Atâî, Sipâhîzâde'nin bu eseri otuz akçelik (miftâh)¹⁹ medreseye atanmayı (mülazemet) beklerken yazdığını ve eserini Anadolu Kazaskeri olan Muhammed b. Abdülvehhab b. Abdülkerim'e nam-ı diğer'le Abdülkerimzâde Efendi'ye arz eylediğini aktarır. Bunun karşılığında Abdülkerimzâde Efendi kendisine hem yüz flori ihsan eyleyip hem de otuzluk medrese tezkeresi vermiştir.²⁰ Eserin tespit edebildiğimiz iki nüshası bulunmaktadır. İlki Süleymaniye Kütüphanesi Beşir Ağa (Eyüp) bölümü 99 numarada kayıtlıdır. Ferağ kaydında yazmanın 965 yılı Ramazan ayının sonunda (Temmuz 1558) Sipâhîzâde adıyla meşhur Muhammed tarafından Bursa'da tamamlandığı bildirilmektedir. Eser toplam 78 varaktır. İkincisi ise Nuruosmaniye Kütüphanesi 2109 numarada bulunmaktadır. 52 varaktan oluşan çalışmanın başında *Sahn müderrislerinden Sipâhîzâde bendelerinin müellifidir* kaydı bulunmaktadır. Bu yazma 991 senesi Muharremül-haram ayında (Ocak/Şubat 1583) kaleme alınmıştır/temize çekilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki aynı yıl Zilhicce ayında Ayasofya Medresesine tayin edilmeden önce Sahn Medreselerinde müderris iken bu nüsha istinsah edilmiştir. Dolayısıyla eserin 965 yılında Bursa'da yazılarak Anadolu kazaskeri Abdülkerimzâde'ye hediye edildiği söylenebilir. Buradan hareketle Sipâhîzâde'nin otuz akçelik medrese'ye 965 yılında atandığı sonucuna varabiliriz.

1.3.2. Hâşiyeye 'alâ şerhi Hikmeti'l-'ayn

Nasîruddin Tûsî'nin öğrencilerinden olan Necmeddin Ali b. Ömer el-Kâtibî el-Kazvî'nin (ö. 675/1277) *Hikmetü'l-'ayn* adlı eserinin şerhidir.²¹ Eserin tek nüshasının Süleymaniye Kütüphanesi Beşir Ağa (Eyüp) bölümü 99 numarada bulunduğu aktarılmaktadır. Ancak ilgili yazmayı incelediğimizde, yukarıda da naklettiğimiz üzere müellifin diğer bir eseri olan *Tecdîd* hâşiyesi olduğunu gördük. Kaynaklarda adı zikredilmesine rağmen²² mevcut veriler ışığında eserin bir nüshası elimizde bulunmamaktadır.

1.3.3. Evza'hu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik

Asıl olarak coğrafya alanıyla ilgili olan eserin ana kaynağı Ebu'l-Fidâ'nın (ö. 732/1331) "*Ta'kvîmu'l-büldân*" ile Safiyyüddin Abdülmümin el-Bağdâdî'nin (ö. 739/1338) *Mu'cemü'l-büldân*'ından özetlenen *Merâsîdu'l-ittıla*'dır. Eser hece sırasına göre düzenlenmiştir.²³ Atâî'nin verdiği bilgiye göre eserin tamamlanma tarihi hicrî 980 yılı Recep ayı 13.

¹⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 3: 66.

¹⁶ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-'ârifin*, 2: 259.

¹⁷ Bk. Salih Günaydın, "Nasîruddîn et-Tûsî'nin *Tecdîd*'i'l-'itkâd'ı Üzerine Oluşan Şerh-Hâşiyeye Literatürü: Türkiye Yazma Eser Kütüphanelerinden Bir Bakış", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/28 (2016): 237-272.

¹⁸ Bk. Mehmet Kalaycı, "Bir Osmanlı Kelamcısı Ne Okur? Osmanlı İlim Geleneği Çerçevesinde Beyâzîzâde'nin Mecmu'a fi'l-Mesâili'l-Müntehabe Adlı Eseri", *Osmanlı'da İlim-i Kelâm Âlimler, Eserler, Meseleler*, ed. Osman Demir ve dğr. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2016), 77.

¹⁹ Nevîzâde Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, 1: 310.

²⁰ Nevîzâde Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, 1: 116.

²¹ Bursalı Mehmed Tâhir, "Sipâhîzâde Mehmed b. Ali", 198. Şerh ve Hâşiyeler için bk. Müstakim Arıcı, "Geleneğe Oluşturan Bir Felsefe Klasığı Olarak Hikmetü'l-'ayn ve Etkileri", *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, ed. Murat Demirkol-Muhammed Enes Kala (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2014) 332-349.

²² Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 3: 66, Mahmut Kaya, "Sipâhîzâde Mehmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37: 259.

²³ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 3: 513.

günüdür.²⁴ (19 Kasım 1572) Ancak konuyla ilgili doktora tezi hazırlayan İlhâmî Daniş, en eski nüshanın Beyazıt Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi 3280 numarada kayıtlı olup İstanbul'da (Konstantiniyye) 965 (1557-58) yılında yazıldığını aktarır.²⁵ Ona göre eserin ilk tam nüshası 977 yılında Sokullu Mehmed Paşa'ya ithaf edilen Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan 298 numaralı nüshadır.²⁶ Eser ayrıca 3. Murad'a da takdim edilmiştir. *Evzahu'l-mesâlik*, 1427/2006 tarihinde el-Mehdî Abdu'r-revâhiyye tarafından tahkik edilmiştir. Söz konusu eser Beyrut'ta Dâru'l-Garbi'l-İslâmî yayınevi tarafından yayınlanmıştır. Eser, ülkemizde de doktora seviyesinde hem edebî²⁷ hem de tarihî²⁸ açıdan incelenmiştir.

1.3.4. Esâmî-i Büldân

Evzahu'l-mesâlik adlı eseri Sipâhîzâde daha sonra özet olarak Osmanlıca'ya *Esâmî-i Büldân* adıyla tercüme edip²⁹ Sokullu Mehmet Paşa'ya takdim etmiştir.³⁰ Eserin Türkçeye tercümesi 13 Recep 980 yılıdır. (19 Kasım 1572) Dolayısıyla Atâî'nin zikrettiği tarih Türkçeye tercüme edilme tarihi olmalıdır.³¹ Bursalı Mehmed Tâhir'e göre eser lügat-ı târihiyye ve coğrafya usulüne göre yazılan en eski eserdir ve İstanbul (Derseâdet) kütüphanelerinin birçoğunda nüshaları mevcuttur.³²

1.3.5. Risâle fi beyâni'l-muqaddimetî'l-mezkûra fi evâli'l-kütüb

Kitapların baş kısmında bulunan *mukaddimelerle* ilgili bir çalışmadır. Ferağ kaydı bulunmayan risalede müellif kendi adını söylememekle birlikte Sipâhîzâde olarak meşhur olduğunu aktarmaktadır.³³ Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi bölümü 3062 numarada bulunan risale 11 varaktan oluşmaktadır.

1.3.6. Gülşen-i Ahbâr

Osmanlıca olan eser, Süleymaniye Kütüphanesi İbrahim Efendi bölümü 619 numarada kayıtlı olup 94-119 varakları arasındadır. Eserin giriş kısmında *Pend-i Attâr* tercümesi olduğu nakledilmektedir.

1.3.7. Tercümetü çurûbi'l-emsâl

Ali Rıza Karabulut, eserin 45 varaktan oluştuğunu ve bir nüshasının Medine Ârif Hikmet Bey Kütüphanesi, nr. 3495'te olduğunu belirtmektedir.³⁴

1.3.8. Kitâbu'l-Eymân

Risâle Moritanya'nın Şinkît şehrinde Ehl-i Habt Kütüphanesi 827/893 numarada *Nemûzecu'l-fînûn* adıyla kayıtlıdır. Eser ilgili kayda göre 81 varaktan oluşmakta olup Muhammed b. Ali Sipâhîzâde'ye nispet edilmektedir. Müstensihî Sadullah b. İsa ve diğerleri şeklinde kayıt altına alınmıştır. Kayda göre söz konusu eserin başlangıç cümlesi “ **وبعد فهذه كلمات علي** ”

²⁴ Nevîzâde Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, 1: 310.

²⁵ Daniş, *Evzahu'l-Mesâlik*, 9.

²⁶ İlhamî Daniş, “XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Coğrafyacısı: Sipâhîzâde Mehmed ve Eseri *Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 9 (2017 Bahar): 126. Ayrıca eserin Arapça nüshaları için bk. Daniş, “XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Coğrafyacısı”, 127.

²⁷ Bk. Gamze Kargı İnce, *Sipahizade-Evzahü'l-Mesalik (İnceleme-metin-dizin)* (Doktora Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, 2016).

²⁸ Bk. İlhamî Daniş, *Evzahu'l-Mesâlik ilâ Ma'rifeti'l-Büldân ve'l-Memâlik / Esâmî-i Büldân* (Değerlendirme ve metin), (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017).

²⁹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, 2: 259.

³⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1: 469. Türkçe nüshaları için bk. Daniş, “XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Coğrafyacısı”, 128.

³¹ Nevîzâde Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, 1: 310.

³² Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 3: 66.

³³ Muhammed b. Ali Sipâhîzâde, *Risâle fi beyâni'l-muqaddimetî'l-mezkûra fi evâli'l-kütüb*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3092, 1b.

³⁴ Ali Rıza Karabulut, *Mu'cemü'l-Mahtûâtü'l-Mevcûde fi mektebâti İstanbul ve Anadolu* (b.y., y.y., ts.), 3: 1283. Ayrıca bk. Kaya, “Sipâhîzâde Mehmed”, 37: 259.

”مباحث الفعل في علم البيان“ şeklindedir. Sonuç cümlesi ise ”باعتبار زمان التلم فلا تناقض بينهما“ şeklindedir.³⁵ Fakat söz konusu yazmayı incelediğimizde Sipâhîzâde'ye ait yazmanın, sadece mecmuanın üçüncü risalesi olduğunu ve risalenin *enmûzec* olmayıp *Kitâbu'l-Eymân* adlı daha önce bilinmeyen natamam bir çalışma olduğunu gördük.³⁶ Risalenin baş kısmında Sipâhîzâde'nin müsveddelerinden olduğu kaydı vardır. Toplam 4 varaktır.³⁷ Bu nüshanın başlangıcı ise şu şekildedir: ”جمهور شرح الهداية عرفوا اليمين“

1.3.9. Enmûzecü'l-fünûn

Makalemizin konusunu oluşturan bu eserle ilgili ayrıntılı bilgi aşağıda verilecektir.

Bunların dışında Sipâhîzâde'ye ait olmayan fakat ona isnad edilen iki eserden de bahsetmek isteriz. İlki İmam Birgivi'nin (ö. 981/1573) *İzhârul-esrâr*'ına Kuşadalı Mustafa b. Hamza el-Aydîni'nin (ö. 1085/1674 ?) yazdığı *Netâycü'l-Efkâr şerhu İzhârul-esrâr* adlı şerhe Sipâhîzâde Ali b. Muhammed tarafından *Sirâc Başîretü'l-Ebhâr Haşiye-i Netâicü'l-Efkâr* adlı bir hâşiye yazıldığı iddiasıdır.³⁸ Ancak müellifimiz ile Kuşadalı'nın vefat tarihleri karşılaştırıldığında böyle bir şeyin mümkün olmadığı anlaşılır. Diğer taraftan müellifimizin adı Muhammed b. Ali iken burada Ali b. Muhammed Sipâhîzâde ismi verilmektedir. Muhtemelen isimler karıştırılmıştır.

İkincisi kütüphane kayıtlarında Sipâhîzâde'ye nispet edilen *Müntehabu'l-uşûl li in-tidâbi'l-vuşûl* adlı eserdir. Ancak söz konusu eseri incelediğimizde müellifin, aynı nisbeyi taşıyan Saraybosna Hükâmü's-şer' medresesi müderrisi olan Hasan Hüsni Sipâhîzâde olduğunu gördük. Matbu nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Celal Ökten 159 numaradadır. Eser Mısır'da 1303 (1903) yılında Matbaatü'l-Mevsûât tarafından basılmıştır. Dolayısıyla bu eser de müellifimize ait değildir.

2. ENMÛZECÜ'L-FÜNÛN³⁹

Bu başlık altında Sipâhîzâde'nin söz konusu eserinin adı, aidiyeti, muhtevası ve nüshaları hakkında bilgi verilecektir.

2.1. Adı

Mevcut nüshalara baktığımızda eserin farklı şekillerde isimlendirildiği görülür. Beyazıt Veliyyüddin Efendi 1141 numaralı nüshanın girişindeki fihristte eserin adı *Risâle fi'l-fünûni's-semâniyye li Sipâhîzâde* (Sipâhîzâde'nin sekiz fen hakkındaki risalesi) olarak geçmektedir. Ayasofya nüshasının girişinde ise *Risâle fi't-tefsîr ve gayrihi* (Tefsir ve diğerleri hakkında risâle) ifadesi bulunmaktadır. Ayrıca *Netâic-i Fünûn* şeklinde bir kayıt vardır. Bu kaydın hatalı olduğu açıktır. Zira böyle bir isimlendirme diğer nüshalarda bulunmamaktadır. İsmihan Sultan nüshasında ise adına dair bilgi verilmemekte risaleyi tanıtıcı mahiyette Osmanlıca *Tefsîr-i Şerîf Kit'ası* ibaresi geçmektedir. Bu üç yazma nüshanın tamamında eserin ismine dair bilgi verilmeksizin risaleye başlanmaktadır. Konya Koyunoğlu nüshasının girişinde eserin adı *Enmûzec Risâle fi mebhâhis mine'l-fünûn li Mevlânâ Sipâhîzâde* şeklindedir. Sadece Lâleli nüshasının başında eserin ismi olarak *Enmûzecü'l-fünûn* ifadesi geçmektedir. Ancak bu risale, girişte belirtildiği üzere Sipâhîzâde'nin vefatından sonra istinsah edilen bir nüshadır. Nitekim Atâî de eserin ismi olmamakla birlikte tanımlayıcı mahiyette *yedi fenden bahseden risale-i bedîa*⁴⁰ ifadesini kullanmaktadır. Kâtib Çelebi ise eserin adını, *Risâle fi'l-fünûni's-seb'a* olarak nakleder.⁴¹ Bunların dışında eserle ilgili diğer bir isimlendirme Ali Rıza

³⁵ Sipâhîzâde, "Enmûzecü'l-fünûn", erişim: 1 Ağustos 2019, <http://www.makrim.org/manuscripts>.

³⁶ Nüshanın temininde yardımcı olan Fatih Karaçoban beye şükranlarımı sunarım.

³⁷ Nüshada varak numaraları bulunmamaktadır. Ancak ilgili yazmayı başlangıç kabul ettiğimizde risale 1b-4a varakları arasındadır.

³⁸ Gamze Kargı İnce, "XVI. Yüzyılda Bir Coğrafya Kitabı Evzahü'l-Mesalik", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/77 (Eylül 2018): 295.

³⁹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, 2: 259. Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 3: 513.

⁴⁰ Nevîzâde Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, 1: 310.

⁴¹ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1: 880.

Karabulut tarafından zikredilen *Enmûzecü'l-fünûn fi'l-me'ârifî'l-âimme* ifadesidir.⁴² Ancak bu şekilde bir isimlendirmenin mevcut yazmalarda bulunmadığını vurgulamalıyız.

Mevcut farklı isimlendirme ve tanımlardan hareketle eserin adının *Enmûzecü'l-fünûn* olmasının daha sonra yaygınlaştığını söyleyebiliriz. Bunu teyit edecek diğer bir husus yazma nüshaların tamamında eserin, bu adla kayıtlanmasıdır. Böyle bir adın kullanımının ve yaygınlaşmasının sebebi, Sipâhîzâde'nin mukaddimede söylediği şu ifade olabilir: “وجعلته أنموذجاً للفنون” (Bu (eseri), fenlerin/ilimlerin örnekleri kıldım). Nitekim Viyana nüshasında bu ifadenin altı kırmızı mürekkeple çizilmiştir.⁴³

2.2. Aidiyeti

Eserin Sipâhîzâde'ye aidiyeti ile ilgili kaynaklarda herhangi bir tartışma bulunmamaktadır. Yazma nüshalara baktığımızda müellifin adı metnin baş kısmında sadece Ayasofya⁴⁴ ve Chesterbeatty⁴⁵ nüshasında bulunmaktadır. Diğer nüshalarda yani İsmihan Sultan,⁴⁶ Laleli,⁴⁷ Avusturya,⁴⁸ Konya İzzet Koyunoğlu⁴⁹ ve Veliyyüddin Efendi⁵⁰ nüshalarında ise risalenin sonunda geçmektedir. Ayasofya, Konya Koyunoğlu ve Chesterbeatty nüshalarında müellif kendisini İbn Sipâhî adıyla meşhur Muhammed b. Ali şeklinde tanıtmaktadır. Diğer nüshalarda ise Sipâhîzâde adıyla meşhur Muhammed şeklindedir.

2.3. Muhtevası

Bursalı Mehmed Tâhir, eserin mevzû'âtı'ul-ülüm tarzında yazıldığını belirtmektedir. Eğer bundan kast edilen Taşköprizâde'nin *Mevzû'âtı'ul-ülüm*'u tarzında ilimlerin tanıtılması ise Sipâhîzâde'nin eserinin böyle olmadığı açıktır. O, ilimleri tanıtmadığı gibi bütün ilimlerden haber verme kaygısı da gütmeyiz. Nitekim Sipâhîzâde'nin eseri yedi bab ve bir hâtimeden oluşmaktadır. Müellif mukaddimesinin hâmişinde özellikle yedi sayısının seçilmesiyle hedeflenen şeyin kesretten kinaye olduğunu vurgular.⁵¹ Yani birçok ilim ve fen olmasına rağmen yedi ilimle bunları örneklendirmeye çalıştığını söylemektedir. Eserde ilimlerle ilgili sorular ve cevaplar bulunmakta, devamında da *eğûlu* kaydıyla müellifin görüşleri aktarılmaktadır. Eserin içeriğine baktığımızda Kâtib Çelebi'nin de zikrettiği üzere⁵² yedi ilim sırasıyla şunlardır: Tefsir, Hadis, Kelâm, Usûlu'l-Fıkıh, Fıkıh, Beyân, Tıp. Atâî de eserin yedi fenden oluşan bir risâle-i bed'î'a olduğunu nakleder.⁵³ Ancak Sipâhîzâde bab başlığı olarak değil de hâtime kısmında sekizinci ilim olarak Astronomi'yi (ilm-i Hey'e) inceler. Veliyyüddin Efendi nüshasında eserin isminin *Risâle fi'l-fünûni's-semâniyye* olarak zikredilmesi muhtemelen bu durumdan kaynaklanmaktadır. Ancak ele alınan ilimlerle ilgili farklı isimlendirmeler de bulunmaktadır. Mesela Bursalı Mehmed Tâhir'den iki farklı bilgi aktarılmaktadır. İlki hâtime'yi dikkate alarak eserin sekiz ilmi ihtiva etmesidir.⁵⁴ İkincisi ise Tefsir, Hadis, Usûl, Fıkıh, Ferâiz, Meânî, Heyet, Tıp gibi dokuz ilmi içerdiği söylemidir.⁵⁵ Hatanın kaynağı Fıkıh ilminin alt başlıklarından biri olan

⁴² Karabulut, *Mu'cemü'l-Mahtuâtı'l-Mevcûde*, 3: 1283.

⁴³ Muhammed b. Ali Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, Avusturya Milli Kütüphanesi, Yazma Eserler, nr. N. F. 407, 1b.

⁴⁴ Muhammed b. Ali Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 390, 1b.

⁴⁵ Muhammed b. Ali Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, Chesterbeatty Kütüphanesi, nr. 3720, 1b.

⁴⁶ Muhammed b. Ali Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan, nr. 303, 59b. Makalede eserin bu nüshası kullanılacaktır.

⁴⁷ Muhammed b. Ali Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, nr. 2151, 74b.

⁴⁸ Muhammed b. Ali Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, Avusturya Milli Kütüphanesi, Yazma Eserler, nr. N. F. 407, 54b.

⁴⁹ Muhammed b. Ali Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, Konya Belediyesi İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi, nr. 13237, 66a.

⁵⁰ Muhammed b. Ali Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nr. 1141, 267a.

⁵¹ Örnek için bk. Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, 2b.

⁵² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1: 185.

⁵³ Nevîzâde Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, 1: 310.

⁵⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 3: 66.

⁵⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, “Sipâhîzâde Mehmed b. Ali”, 198.

962 | Mehmet Çiçek. Sipâhîzâde'nin Enmûzecü'l-Fünûn'unda Tefsir İlmi

Ferâiz'i ayrı bir ilim saymasıdır. Meânî ilmini zikretmesi ise Ayasofya nüshasında İlm-i Beyân yerine İlm-i Meânî şeklinde yanlış yazılmasından kaynaklanmış olabilir. Zira eserde ele alınan ilim Beyân ilmidir. Bursalı Mehmed Tâhir'in bu söylemlerinden anlaşıldığı kadarıyla o, hem eserin içeriğine vakıf değildir, hem de –büyük ihtimalle- Ayasofya nüshası dışındaki nüshaları görmemiştir. Zira eserde ele alınan ilimler tanımlanmamakta, bu ilimlerle ilgili birden fazla mesele incelenmektedir. Sipâhîzâde eserini şüphe ve zannı barındıran hususları açıklamak amacıyla yazdığını; ayrıca mukaddimesinde meseleleri tarafların görüşlerini sunarak iç içe girmiş bir vaziyette oluşturduğunu vurgular.⁵⁶

2.4. Nüshaları

Tespit edebildiğimiz kadarıyla kütüphanelerde eserin toplam yedi nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalar şunlardır:

1. Süleymaniye Kütüphanesi İsmihan Sultan nr. 303

Mukaddimeye belirtildiği üzere Sipâhîzâde; eseri, Sokullu Mehmet Paşa'ya ithaf etmiştir. Yazmanın girişinde merhum Sipâhîzâdenin risalesi olup (Sokullu) Mehmet Paşa (ö. 987/1579) merhuma hediye edildiği kaydı vardır. Ayrıca Laleli nüshasının başında İsmihan Sultan nüshasının müellifin kendi hattıyla yazıldığını belirten bir bilgi vardır. Laleli nüshasının da İsmihan Sultan nüshasından istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Bunların dışında İsmihan Sultan'ın Sokullu Mehmet Paşa'nın eşi olması bu nüshayı öne çıkarmıştır. Hamişinde iki farklı kalemden çıktığı anlaşılan kayıtlar bulunmaktadır. İlki metnin yazı tipiyle aynıdır. Yazmanın sonunda belirtildiği üzere hamişte yapılan ikinci tür talikler, Ebû Eyyub el-Ensârî kadısı Mustafa el-Konevî tarafından yazılmıştır. Yazmanın sonunda ferağ kaydı bulunmamaktadır. Tefsir kısmı, eserin 2b-8b varakları arasındadır.

2. Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi nr. 1411

Veliyyüddin Efendi 1411 numaralı yazmanın girişinde hangi risaleleri ihtiva ettiğini belirten bir fihrist bulunmaktadır. Fihristte verilen bilgiye göre risalenin ismi “رسالة في الفنون” (Sipâhîzâde'nin sekiz fen hakkındaki Risalesi) şeklindedir. Risalenin girişinde de müellif ismi olarak Mevlana Sipâhîzâde (مولانا سيباهي زاده) ismi geçmektedir.⁵⁷ Mukaddime kısmında risalenin Sultan Süleyman'ın oğlu Selim'in oğluna (III. Murad) hediye edildiği belirtilmiştir. Eser, 1411 nolu kitabın kırk beşinci risalesidir. Risale 235b-267a varakları arasındadır. Tefsir kısmı ise 236a-240a varaklarındadır. Risalenin sonunda müstensihin adı Ahmed b. Cihan el-Bursevî olarak geçmektedir. Bunun dışında risalenin ne zaman ve nerede yazıldığına yönelik bilgi bulunmamaktadır.

3. Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya nr. 390

Yazmanın başında *paşa hazretlerinin* şeklinde bir kayıt vardır. Eserin giriş kısmında muhtevaya yönelik incelenen yedi ilim zikredilmiştir: Tefsir, Hadis, Kelam, Usulu'l-Fıkıh, Fıkıh ve Ferâiz, Meânî ve Tıp. Eserin muhtevasında da belirttiğimiz üzere Ferâiz ayrı bir ilim olarak değil, Fıkıh altında zikredilmiştir. Altıncı ilim de Meânî değil, Beyân ilmidir. Eserin istinsah kaydı yoktur. Eser, vezir Sinan Paşa'ya hediye edilmiştir.⁵⁸ Sipâhîzâde'nin yaşadığı dönemde Sinan Paşa'nın vezirlik yaptığı yıllar hicrî 988-990 yıllarıdır.⁵⁹ Tefsir kısmı 2a-7b varakları arasındadır. Öyle anlaşılıyor ki Bursalı Mehmed Tâhir'in sadece bu nüshayı dikkate alması eserin Sadrazam Sinan Paşa'ya ithaf edildiği kanaatine onu sevk etmiştir.⁶⁰ Diğer nüshalarda da görüldüğü üzere bu, eksik bir değerlendirmedir.

⁵⁶ Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, 1b.

⁵⁷ Muhammed b. Ali Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nr. 1141, 235a.

⁵⁸ Muhammed b. Ali Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 390, 2a.

⁵⁹ Mehmet İpşirli, “Koca Sinan Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 138.

⁶⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, Osmanlı Müellifleri, 3: 66. Bursalı Mehmed Tâhir, “Sipâhîzâde Mehmed b. Ali”, 198.

4. Süleymaniye Kütüphanesi Laleli nr. 2151

Söz konusu nüsha, eserin başında da belirtildiği üzere müellifin hattıyla yazılmış olduğu iddia edilen İsmihan Sultan nüshasından istinsah edilmiştir. Tefsir bölümü 2b-11a varakları arasındadır. Benzerlikleri dikkate alınarak Avusturya Viyana nüshasının Lâleli nüshasıyla çokça örtüşüğünü söyleyebiliriz.

5. Konya Belediyesi İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi nr. 13237⁶¹

66 varaktan oluşan yazmanın ferağ kaydı yoktur. Eser, III. Murad'a ithaf edilmiştir.⁶² Tefsir kısmı 3a-11a varakları arasındadır.

6. Avusturya Milli Kütüphanesi Yazma Eserler nr. N. F. 407⁶³

Anmüzağ al-funûn adıyla kayıtlı olan eser Muhammed b. Ali İbn Sipâhîzâde'ye nispet edilmiştir. Toplam 55 varaktan oluşmaktadır. Sokullu Mehmet Paşa'ya ithaf edilmiştir. Tefsir bölümü 2b-8b varakları arasındadır. Eserin yazım noktasında Lâleli nüshasıyla örtüşen pek çok özelliği bulunmaktadır.

7. İrlanda Chesterbeatty Kütüphanesi nr. 3720⁶⁴

Dublin'de bulunan nüsha 3720 numarada kayıtlıdır. Söz konusu nüshanın mikrofilmnin çoğaltılarak Kuveyt Milli Kütüphanesi 2219 numarada bulunduğu da belirtilmektedir. Eser III. Murad'a ithaf edilmiştir. Risalenin başında müellif kendini Sipâhîzâde adıyla meşhur Muhammed b. Ali şeklinde tanıtmaktadır. Risale 57 varaktan oluşmaktadır. Tefsir bölümü 3b-10a arasındadır.

Mevcut nüshalardan hareketle eserin üç isme hediye edildiği görülmektedir. Bunlar, III. Murad, Sokullu Mehmet Paşa ve Sinan Paşa'dır. İsmihan, Lâleli ve Viyana nüshaları Sokullu Mehmet Paşa'ya ithaf edilmiştir. Sinan Paşa'ya ithaf edilen tek nüsha Ayasofya nüshasıdır. Diğer üç nüsha ise Sultan III. Murad'a ithaf edilmiştir. Bu nüshalar arasında müellifin kendi hattıyla yazıldığı belirtilen İsmihan Sultan nüshasının diğerlerine nazaran öne çıktığı söylenebilir.

3. ENMÜZECÜ'L-FÜNÛNDA TEFSİR İLMİ/FENNİ

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Sipâhîzâde, eserine tefsir ilmiyle başlamaktadır. Bu kısımda müellifimizin mesele olarak incelediği konular şunlardır: *Bismillah* yemin yerine geçeri mi? el-Bakara sûresi 2/29 âyeti ışığında yeryüzü ve gökyüzünün yaratılmasındaki sıralama nedir? Sayı isimleri hasr ifade eder mi? el-Bakara sûresi 2/50. âyeti ışığında İsrailoğullarının Mısırlılardan ziynetlerini ödünç alma sebepleri nelerdir? el-Bakara sûresi 2/58-59 âyetlerinde zikredilen İsrailoğullarına kente girme emri, yollarını şaşımalarından önce mi yoksa sonra mıdır? Âyetteki secde edilen kapı neresidir? el-Bakara sûresi (2/58-59) ile el-A'râf sûrelerinde (7/161-162) anlatım farklılıklarıyla ilgili Fahreddin er-Râzî'nin soru ve cevaplarına yönelik Sipâhîzâde'nin değerlendirmeleri nelerdir? Şimdi ele alınan bu konuları inceleyelim.

3.1. Bismillah Yemin İçin Kullanılır mı?

Sipâhîzâde, *semi'* ve *'alîm olan Allah, kadîm kelâmının açıklığını 'bismillahirrahmanirrahîm' ile yapmıştır*,⁶⁵ diyerek konuya giriş yapar. O, meseleyi Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-tenzîli* üzerinden ortaya koyar. Buna göre Kur'an'a *billah* değil de *bismillah* denilerek başlanmıştır. Beyzâvî'ye göre Allah lafzıyla beraber *isim* kelimesinin kullanılmasının iki amacı vardır. İlki onun ismiyle yardım dileme ve başlanılacak işin hayırlı olmasını istemedir.

⁶¹ Bu nüshadan beni haberdar eden Dr. Ahmet İhsan Dünder'a şükranlarımı sunarım.

⁶² Muhammed b. Ali Sipâhîzâde, *Enmüzecü'l-fünûn*, Konya Belediyesi İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi, nr. 13237, 2b.

⁶³ Nüshanın temininde yardımcı olan Sinan Türkyılmaz'a şükranlarımı sunarım.

⁶⁴ Nüshanın temininde yardımcı olan Dr. Yasin Apaydın'a şükranlarımı sunarım.

⁶⁵ Sipâhîzâde, *Enmüzecü'l-fünûn*, 2b.

İkincisi ise bir işe başlamakla Allah adına yemin etmek arasındaki farkı ortaya koymaktır.⁶⁶ Sipâhîzâde, devamında *Keşşâf* şarihi Seyyid Şerif Cürçânî'nin (ö. 816/1413) bu ikinci görüşle ilgili destekleyici mahiyette bir işe başlamanın Allah'ın zatıyla değil, ismiyle olacağı görüşünü aktarır. Cürçânî'ye göre kişi, böylece yapacağı eylem için onun ismini araç/alet kılar. Zira yemin Allah'ın isimleriyle değil Allah adıyla olur.⁶⁷ Sipâhîzâde ayrıca Beyzâvî şârihi Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) de aynı kanaatte olduğunu ekler. Ona göre de bir işe başlamada Allah lafzıyla birlikte *isim* zikredilirken yeminde ise *isim* olmaksızın sadece *Allah* lafzı yeterlidir.⁶⁸

Bu aktarımların akabinde Sipâhîzâde; Beyzâvî, Cürçânî ve Molla Hüsrev'in yukarıda zikredilen değerlendirmelerine itiraz ederek söze başlar. O, yeminin sadece Allah'ın adıyla olacağını kabul etmez. Görüşünü delillendirmek üzere de bir takım argümanlar sunar. İlk olarak Usul-ı Fıkıh kitaplarının genelinde belirtildiği üzere yemin, Allah'ın zatıyla değil isimleriyle yapılmaktadır.⁶⁹ Nitekim *Hidâye* sahibi el-Mergînânî, (ö. 593/1197) yeminin ya Allah'ın adıyla yani Allah ismiyle ya Rahman ve Rahim gibi Allah'ın diğer isimleriyle ya da O'nun izzetüllah, celalullah kibriyaullah gibi zata işaret etmeyen bir takım sıfatlarıyla yemin edilmesi şeklinde yorumlar.⁷⁰ Ayrıca yemin kefaretinin, Allah isminin kutsallığına leke sürme günahını ortadan kaldırmak amacıyla konulmasını bunun şahidi olarak kabul eder. Nitekim *Hidâye* şarihi İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) da şerhinde yeminin, Allah'ın zatıyla değil ismiyle olduğunu vurgular.⁷¹ Bu manada O, *bismillah* ifadesinin yemin niyetiyle söylenirse yemin kabul edileceğini belirtir. Hatta İftihârüddîn Tâhir b. Ahmed b. Abdürreşâd el-Buhârî'nin (ö. 542/1147) *Hülâsatü'l-Fetâvâ*'sında böyle bir niyet olmasa bile bunun yemin sayılacağına aktarıldığını⁷² vurgular.⁷³

Sonuç olarak Sipâhîzâde'ye göre Beyzâvî, Cürçânî ve Molla Hüsrev'in, Allah'ın adıyla yemin etmekle bir işe besmeleyle başlama arasında var olduğu söylenen ayrışma fıkıh kitaplarında aktarılan hususlar üzerinden reddedilmelidir. Yani billah ile bismillah arasındaki farklardan biri yemin olması değildir.

3.2. el-Bakara Sûresi 2/29 Âyeti Işığında Yeryüzü ve Gökyüzünün Yaratılmasındaki Sıralama

Sipâhîzâde, öncelikle Zemahşerî (ö. 538/1144) üzerinden konuyu soru cevap formunda vaz eder. el-Bakara sûresi 29. âyette Cenab-ı Allah, "Yeryüzünde ne varsa tamamını sizin için yaratan, sonra göğe yönelerek onları, yedi gök olarak düzene koyan O'dur." buyurmaktadır. Buna göre önce yeryüzünü sonra gökyüzünü yarattığını belirtmektedir. en-Nazî'ât sûresi 30. âyette ise "bundan sonra da yeryüzünü döşeyip yaydı" buyurmaktadır. Zemahşerî bu durumda iki âyet arasında çelişki olmaz mı? diye sorar. O, bu soruya yeryüzünün fizikî yaratılışının, gökyüzünden önce olması sebebiyle olumsuz cevap verir. Ona göre yerin düzenlenmesi ise daha sonra olmuştur. Dolayısıyla âyetler arasında bir çelişki yoktur. O, devamında yeryüzü ve gökyüzünün yaratılmasıyla ilgili Hasan-ı Basrî'den (ö. 110/728) nakledilen bir rivayeti aktarır. Bu rivayete göre Allah Teâlâ, arzı (yer küreyi), Beyti Makdis'in (Mescidi Aksâ'nın) bulunduğu yerde avucun içine sığacak bir taş parçası şeklinde yaratmıştır. Taşın üzerinde yapışık konumda olan duman bulunmaktadır. Sonra bu dumanı yükseltmiş ve ondan

⁶⁶ Nasirüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî, eş-Şâfiî el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mar'âşî (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, ts.), 1: 26.

⁶⁷ Ali b. Muhammed b. Ali Zeynuddin Ebi'l-Hasan el-Huseynî es-Seyyid el-Cürçânî, *Hâşiyetü'l-Keşşâf* (Beyrut: Daru'l-Marife, ts.), 1: 31.

⁶⁸ Hüsrev Mehmed Efendi Molla Hüsrev, *Hâşiyetü'l-Beyzâvî*, Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi, nr. 7389, 22b.

⁶⁹ Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, 2b.

⁷⁰ Bk. Kemâleddin Muhammed b. Abdülvehid İbnü'l-Hümâm es-Sivâsî, *Şerhu fetihî'l-kadîr 'ale'l-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, nşr. Abdürrezzak Galib el-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1424/2003), 5: 62.

⁷¹ İbnü'l-Hümâm, *Şerhu fetihî'l-kadîr*, 5: 55, 62.

⁷² İftihârüddîn Tâhir b. Ahmed 'Abdürreşîd el-Buhârî, *Hülâsatü'l-Fetâvâ*, Ezher Üniversitesi Kütüphanesi, nr: 26789, 97b.

⁷³ Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, 2b-3a.

gökleri yaratmıştır. O avuç içi kadar olan taş, olduğu yerde bırakılmış, sonra da bu taş yeryüzüne yayılmıştır. Nitekim ona göre Allah'ın "yer ve gökyüzü bitişik idi" (el-Enbiyâ 21/30) âyetindeki *ratk* ifadesi bu yapışıklıktır.⁷⁴

Sipâhîzâde, Zemahşerî'nin bu açıklamalarına yönelik Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) itirazını aktarır. Ona göre yeryüzünün büyük bir cisim olması sebebiyle yerin yaratılmasının ve yayılmasının birbirinden ayrı olması düşünülemez.⁷⁵ Yeryüzünün yayılması göğün yaratılmasından sonra olduğunda bu durumda yerin yaratılması da, semaların yaratılmasından sonra olacaktır.⁷⁶

Sipâhîzâde'ye göre, Fahreddin er-Râzî'nin yaptığı itiraz, Zemahşerî'nin ve görüşünü aktardığı Hasan-ı Basrî'nin sözüne gereken dikkati vermemesinden kaynaklanmaktadır. Zira bu söylemden anlaşılan şey, yerin yaratılmasından sonra yayılmasının olduğudur. Yoksa onlar yerin büyüklüğüyle ilgili bir şey dememiştir. Bilakis yaratmanın başlangıcında yeryüzünün taş şeklinde olduğunu, sonra bunun yayıldığını belirtmişlerdir. Böylece Sipâhîzâde'ye göre yerin yaratılması ile yayılması arasındaki ayrışma gerçekleşmiş ve Fahreddin er-Râzî'nin söylediğinin aksine yeryüzünün yayılmasının, yaratılmasından sonra gelmesi sabit olmuştur.⁷⁷

3.3. Âyetteki "...gökyüzünü yedi kat olarak düzenledi" İfadesinde "Yedi" Sayısının Kesinlik İfade Edip Etmediği Meselesi

Âyetteki yedi sayısının kesinlik ifade edip etmediği konusunda Sipâhîzâde meseleyi Fahreddin er-Râzî'nin görüşleri üzerinden inşa eder. O, konuyu soru-cevap usulüyle ortaya koyar. Buna göre biri, Kur'an'da göklerin sayısının yedi olduğunu ifade eden bu naslar, daha fazla olmasını nefyeder mi? şeklinde bir soru sorarsa Fahreddin er-Râzî buna cevaben âyette sayının zikredilmiş olmasının, daha fazlasının olmayacağı anlamına gelmediği görüşündedir.⁷⁸ Yani ona göre yedi sayısından daha fazla olabilir.

Sipâhîzâde, konuyla ilgili kendi görüşlerini ortaya koyma adına öncelikle sayı denilen şeyin hangi amaçla söylenildiğini ele alır.⁷⁹ O, sayı konusunu *Kâfiye* sahibi İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249) ile *Kâfiye* şârihi Raziyyüddin el-Esterâbâdî'nin (ö. 688/1289'dan sonra) görüşleri üzerinden aktarır. İbnü'l-Hâcib sayının, (adet) tek tek şeylerin niceliği için konulduğunu⁸⁰ söyler. *Necmu'l-Eimme* Raziyyüddin el-Esterâbâdî ise bir şeyin niceliğinin (kemmiyyet) belirli bir sayı olduğunu belirtir. Zira tıpkı bir şeyin mahiyetinin, o şeyin hakikatini öğrenmek için vaz olunan *ma* (Ne?) ile sorulan belirli bir hakikate; bir şeyin keyfiyetinin *keyfe* (nasıl?) ifadesiyle sorulan belirli bir niteliğe işaret etmesi gibi kemmiyet/nicelik de *kem* (Kaç?) sorusuna verilen cevaptır. Bu da belirli bir sayıdır. Esterâbâdî *kem* ifadesiyle belirli bir sayının kast edilmesinin özellikle niceliksel belirlilik içermeyen çoğulu (*cem*) dışarıda bırakmak amacıyla kullanılmış olabileceğini bir değerlendirme olarak da ekler.⁸¹ Sipâhîzâde'ye göre

⁷⁴ Carullah Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmiği't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vil*, nşr. Adil Ahmed Abdülmevcüd-Ali Muhammed Muavviz (Riyad: Mek-tebetü'l-ubeykân, 1418/1998), 1: 251.

⁷⁵ Nitekim Râzî'nin diğer tefsir eseri *Esrâru't-tenzil ve envâru't-te'vil*e göre yeryüzü küre şeklinde olsa da bu kürenin her bir yayı düz bir şekil şeklinde görülür. Bundan dolayı da kuşku götürmez bir şekilde o, yayılmış ve düzlenmiş olur. Bk. Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddîn Râzî, *Esrâru't-tenzil ve envâru't-te'vil*, 78b, erişim: 2 Ağustos 2019, <https://www.alukah.net/lib-rary/0/111453/>.

⁷⁶ Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddîn Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1401/1981), 2: 170.

⁷⁷ Sipâhîzâde, *Enmüze'cû'l-fünûn*, 3a.

⁷⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 2: 173.

⁷⁹ Sipâhîzâde, *Enmüze'cû'l-fünûn*, 3b.

⁸⁰ İbnü'l-Hâcib, Cemaleddin Osman b. Ömer b. Ebîbekir, *el-Kâfiye fi 'ulûmi'n-Nahv ve's-Şâfiye fi 'ilmeyi't-Tasrif ve'l-Hağ*, nşr. Salih Abdülazîm eş-Şâ'ir (Kâhire: Mektebetü'l-Âdâb, 1431/2010), 38.

⁸¹ Raziyyüddin Necmeddin Muhammed b. Hasan el-Esterâbâdî, *Şerhu'r-Râzî li Kâfiyeti İbni'l-Hâcib*, nşr. Yahya Beşir Mısıri (Riyad: İdâretü's-sekâfe ve'n-neşr, 1417/1996), 2: 547-548.

âyetteki yedi sayısı artma ve eksilme olmaksızın yedi'ye açık bir şekilde (*nass*) delalet etmektedir.⁸² O, buna örnek olarak Beyzâvî'nin, "onlar için yetmiş defa istiğfar etsen de" (et-Tevbe 9/80) âyetinin açıklamasında peygamberimizin bu ifadeyi gerçek anlamında yetmiş sayısı olarak anlamasını verir. Nitekim Beyzâvî'ye göre doğrusu da budur. Zira yetmiş sayısının bir sınır olarak kabul edilmesi ona göre caizdir.⁸³

Sipâhîzâde, konuyu hadisten bir örnekle açıklamaya çalışır. Şöyle ki Şeyh Ekmeleddîn Bâbertî (ö. 786/1384) *Şerhu'l-Meşâriq*'te Câbir b. Abdullah'tan (ö. 78/697) nakledilen daha önceki nebilere verilmeyen beş hasletin peygamberimize verilmesiyle ilgili hadisi nakleder. Bâbertî, hadisin farklı varyantlarının olmasından hareketle beş sayısının hasr anlamına gelmediğinin söylendiğini belirtir. Bundan dolayı da onlara göre sayı isimleri hasr ifade etmez. Ancak Bâbertî, bunu şöyle açıklar: bir kişi *yanımda on dirhem vardır* dediğinde bu ifadesinde onda on dirhem dışında bir şey olursa bu doğru olmaz. Bâbertî'ye göre bu durumda kişi yalancı konumuna düşer. Zira sayı belli bir anlam için konulan ve bunun dışında kullanılmayan özel (*hâss*) bir sözdür. Bâbertî, bunu diğer bir eseri *Takrîr*'de açıkladığını belirterek *yanımda on dirhem vardır* diyen kişinin bu ifadesinin kendisinde bulunanı açıklamak amacıyla söylendiğini belirtir. Şayet kişide bunun dışında bir şey olursa o zaman kişi, yalancı konumuna düşeceğinden dolayı bunun nefyedilmesi gerekir.⁸⁴ Sipâhîzâde'ye göre âyette geçen *yedi* ifadesiyle de aynı şeyin kastedildiği açıktır.

Diğer bir örnek usulcülerin zikrettiği Kur'an'daki *üç kur'* ifadesinde de *üç* lafzının, sayı olması hasebiyle belirli bir sayıya (lafz-ı hass) işaret etmesidir. Ancak kur' kelimesi hem temizlik hem de hayız anlamında birbirine zıt iki anlamı bünyesinde taşımaktadır. Eğer kur' (*kurû*) ifadesiyle İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) dediği üzere temizlik kast edilmiş olursa bu durumda üç ifadesi belli bir sayıyı kast etmesi mümkün olmaz. Zira ifadenin iki anlamı dikkate alınmamış olur. Fakat bu değerlendirme diğer taraftan kur' ifadesini temizlikle tevil eden İmam Şâfiî'nin görüşünün batıllığı hakkında fikir beyan edenlerin de aleyhinedir. Zira bu durumda İmam Şâfiî'nin görüşünün batıllığını söyleyemezsiniz. Sipâhîzâde'ye göre bu konuda doğrusu Abdullah el-Belhî'nin söylediği üzere eğer bir kelime (*nass*), sayıyla söylenirse bu hasra işaret eder, görüşüdür. Zira hükmün ilgili sayı dışında var olması, söylenen (*mensûs*) sayının iptali anlamına gelir ki bu, caiz olmaz.⁸⁵

3.4. el-Bakara Sûresi 2/50 Âyeti Işığında İsrailoğullarının Mısırlılardan Ziyetlerini Ödünç Alma Sebepleri Nelerdir?

İsrailoğullarının Mısırlılardan ziyetlerini ödünç almalarının nereden kaynaklandığı Sipâhîzâde'nin incelediği diğer bir konudur. O, Fahreddin er-Râzî'nin tefsirindeki değerlendirmeleri üzerinden konuyu ele alır. Buna göre Râzî, el-Bakara sûresi 50. âyetin tefsiri bağlamında şöyle bir yorum yapmıştır: "Rivayet olduğuna göre Firavun ve Kıptilerin hiçbirinin ilm-i ilâhîde iman etmeyeceği malum olunca Cenâb-ı Allah, onları denizde boğmayı istedi. Hz. Musa da, İsrailoğullarına, Kıptilerden ziyet eşyalarını ödünç almalarını emretmişti. Bu, iki sebepten dolayı idi: Birincisi, Kıptiler ödünç verdikleri bu malların peşlerine düşsünler. İkincisi, Kıptilerin ziyet eşyaları İsrailoğullarının ellerinde kalsın."⁸⁶

Sipâhîzâde, Râzî'nin zikrettiği kıptilerin ziyet eşyaları İsrailoğullarının ellerinde kalsın değerlendirmesine itiraz eder. Ona göre bu, başkasının malını haksız bir şekilde almakla ilgili olduğundan problemlidir. Eğer bunun ganimet malı olduğu söylenirse bu durum ancak onlar helak edildikten sonra söz konusu olabilir. Hâlbuki ödünç aldıklarında onlar helak edilmişlerdi. Şayet ganimet malı olarak onları teslim aldıkları söylenirse Sipâhîzâde, buna iki

⁸² Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, 3a.

⁸³ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil*, 3: 91.

⁸⁴ Ekmeleddîn Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed Babertî, "TuHFetü'l-Ebrâr fi Şerhi Meşâriki'l-Envâr fi'l-cem' beyne's-şahîhayn", 334a, erişim: 18 Temmuz 2019, <https://archive.org/details/shmashariq>.

⁸⁵ Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, 4a.

⁸⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 3: 75.

noktadan itiraz eder. İlki yukarıda değindiğimiz hadistir. Hadis şöyledir: “Benden önce kimseye verilmemiş olan beş şey bana verildi. 1. Bir aylık mesafeden benden korkulmak suretiyle yardım olundum. 2. Yeryüzü bana mescid ve temiz kılındı. ümmetimden kim namaz vaktine ulaşırsa orada namaz kılsın. 3. Ganimet benden önce kimseye helal olmamışken bana helal kılındı. 4. Bana, şefaet etme yetkisi verildi. 5. Peygamberler özellikle yalnız kendi kavmine gönderildi. Ben ise, bütün insanlara gönderildim.”⁸⁷ Buna göre peygamberimize verilen beş şeyden bir tanesi kendisinden önce hiçbir nebiye helal olmayan ganimetlerin kendisine helal olmasıdır. Dolayısıyla hadisten hareketle söz konusu eşyalar ganimet olamaz.⁸⁸

İkinci itiraz “fakat biz o milletin (Mısırlılar) süs eşyalarından bir takım ağırlıklar yüklenmiş” (Tâhâ 20/87) âyetinin tefsiri hakkında müfessirlerin ortaya koydukları iki görüştür. Râzî'nin de aktardığı üzere onlar ya Mısırdan ödünç aldıkları ziynet eşyalarını yüklenmişlerdir, ya da ziynet eşyalarını almaları sebebiyle elde ettikleri ağırlıklar, günahlar ve bunların sonuçlarıdır.⁸⁹ Zira Zemahşerî'nin söylediği gibi İsrailoğulları Mısır'da eman verilmiş kimse-lerdi. Eman verilen kimsenin de Mısırlıların malını alma hakkı yoktur. Zaten o dönemde ganimet de helal değildi.⁹⁰

Fakat bu eşyaların ganimet olarak kabul edilmemesi söylemi, Fahreddin er-Râzî'nin el-A'râf sûresindeki “bundan sonra Musa'nın kavmi o ziynetlerden böğüren bir buzağı heykelini tanıdı edindiler...” (el-A'râf 7/148) âyetinin tefsirinde zikrettiği şeye de muhaliftir. Zira o, helak edildikten sonra Mısırlıların mallarına malik olmalarından dolayı ziynetin İsrailoğullarına izafe edildiğini söyler. Nitekim buna delil olarak da Allah Teâla'nın “Ama Biz onları (Fıravun ve kavmini) bahçelerden, pınarlardan, hazinelerden ve kıymetli yerlerden çıkardık. Böylece bunları İsrailoğullarına miras yaptık.” (eş-Şu'arâ 26/57-59) âyetlerini verir.⁹¹ Sipâhîzâde'ye göre Râzî'nin bu yorumu, ganimet malının onlara helal olduğunu kabul eder. Hâlbuki Râzî, Tâhâ sûresi 87. âyette bunun ganimet malı olmadığını ispatlamaya çalışmaktaydı.⁹² Dolayısıyla Sipâhîzâde'ye göre hem ganimet olmadığını söyleyip hem de ganimetmiş gibi bir yorumda bulunması, Râzî'nin yorumlarında bir uyumun olmadığına işarettir.

3.5. İsrailoğullarına Kapıdan Girmekle İlgili Emir Ne zamandır?

Sipâhîzâde'nin ele aldığı diğer bir mesele, “Demistik ki: Şu kente girin oradan dilediğiniz yerde bol bol yiyin. Kapıdan da secde ederek girin ve “hıtta” (ya rabbi bizi affet) deyiniz ki sizin hatalarınızı bağışlayalım güzel davrananlara daha fazlasını da veririz.” mealindeki el-Bakara sûresi 2/58 âyetinde buyurulan kapıdan girme emridir. O, ilk olarak Zemahşerî ve Beyzâvî'nin, İsrailoğullarına yapılan kente girmekle ilgili emrin onların sapmış ve şaşkın bir durumdan sonra olduğu⁹³ görüşlerini aktarır. Sipâhîzâde bu değerlendirmenin hatalı olduğu kanaatindedir. O, aynı konunun ele alındığı el-Mâide sûresindeki 21-26. âyetleri hatırlatır. Buna göre Hz. Musa'nın, kavmine kutsal toprağa (arz-ı mukaddese) girmelerini söylediğinde bir kısmı orada güçlü bir topluluğun olmasından hareketle oraya giremeyeceklerini, şayet onlar çıkarsa o zaman oraya gireceklerini söylerler. Ayrıca Hz. Musa'nın, Rabbiyle birlikte onlarla savaşmalarını, kendilerinin de savaşmayıp burada bekleyeceklerini iletirler. Onlara sözünü geçiremeyen Hz. Musa; Allah'tan, bu toplulukla kendisini ve kardeşini ayırmasını ister. Bunun üzerine Allah da Hz. Musa'ya onların o kutsal yere girmesini kırk yıl boyunca yasakladığını, onların sapmış şaşkın bir vaziyette orada kalacaklarını ve onlar için üzülmemesini belirtir. Sipâhîzâde'ye göre el-Mâide sûresindeki bu âyetler, açıkça onların yoldan çıkmadan

⁸⁷ Buhârî, “Teyemmüm”, 1, “Namaz”, 56; Müslim, “Mesâcid”, 3.

⁸⁸ Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-funûn*, 4a-4b.

⁸⁹ Bk. Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 22/103.

⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4: 103-104.

⁹¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 7: 248.

⁹² Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-funûn*, 4b.

⁹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 272; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil*, 1: 82.

önce kente girmeleriyle ilgili emirdir. Burada anlatılan kıssanın müfessirlerin icmasıyla tek bir kıssa olduğunda da şüphe olmadığını özellikle vurgular.⁹⁴

Sipâhîzâde, konuyla ilgili İbn Kemâl Paşa'nın da (ö. 940/1534) görüşünü aktarır. İbn Kemal Paşa'ya göre kutsal toprağa girme emri, el-Bakara sûresinde zikredilen emirden farklı diğer bir emirdir. Bu emir, onların sapmış ve şaşkın bir durumda olmalarından öncedir. Ona göre emre uymamaları üzerine el-Mâide sûresinde zikredilen sapmış ve şaşkın oldukları ifadeleri buna işaret eder.⁹⁵ Sipâhîzâde'ye göre müfessirlerden bu şekilde bir görüş nakdedilmiş olmamakla birlikte İbn Kemal Paşa'nın söyleminden anlaşılabilir bu emre uydukları şeklindeki kabul, Bakara sûresinde ret olunmaktadır. Zira "onlardan zalim olup sözü değiştirenler" (el-Bakara 2/59) âyeti açıkça işaret etmektedir ki onlar Allah'ın bu emrine uymadılar ve onu uygulamadılar.⁹⁶ Yani İbn Kemal Paşa'nın dediği gibi kutsal toprağa girme emri başka bir defa olsa bile el-Bakara sûresinde onların buna uymadığı görülmektedir.⁹⁷

3.6. Âyetteki Secde Edilerek Girilen Kapı Neresidir?

Sipâhîzâde'nin ele aldığı meselelerden biri de el-Bakara sûresi 2/58 âyetinde zikredilen secde edilen kapının neresi olduğudur. O, konuya Zemahşerî⁹⁸ ve Beyzâvî'nin⁹⁹ görüşlerini aktararak başlar. Onlara göre âyetteki kapı Kudüs şehrinin kapısıdır. Ayrıca Zemahşerî *kîle* formuyla bu kapının, namaz kıldıkları caminin kapısı olduğunu söyler. Zira Hz. Musa hayattayken onlar Kudüs'e geri dönmemişlerdir.¹⁰⁰

Sipâhîzâde, bu değerlendirmeler üzerine Hz. Musa hayatta iken İsrailoğullarının Kudüs'e girip girmedikleri hususunda âlimlerin ihtilaf ettiklerini söyleyerek konuya giriş yapar. Sipâhîzâde'ye göre şayet Hz. Musa hayatta iken oraya girildiği tercih edilirse buradaki kapının onların namaz kıldıkları kapı olması doğru olmaz. Zira "zulmedenler değiştirdiler" (el-Bakara 2/59) âyeti de açıkça bu görüşün aksine bir duruma işaret eder.¹⁰¹

Şayet Hz. Musa hayatta iken Kudüs'e girilmediği tercih edilirse Sipâhîzâde'ye göre kapıdan secde yaparak girmek şehre girme şartı olmaktadır. Hâlbuki âyetteki "zulmedenler değiştirdiler" ifadesinin anlamı, onların Allah'ın emrine uymadıkları ve ona yönelmedikleri anlamındadır. Buna göre Hz. Musa hayatta iken onların Kudüs'e girmemeleri *şehr'in*, Kudüs'e hamledilmesini; kapının da Kudüs'ün kapısı olmasını men etmez. Çünkü bu durumda mana, onlara Kudüs'ün kapısından secde ederek girmelerini emrettik fakat onlar emroldukları şeyi yapmadılar, demektir. Bu durumda kapıyı ibadet ettikleri mescidin kapısına hamletmek gerekmez. Aynı şekilde bu emrin Hz. Yûşâ tarafından emredildiğini de söylemek gerekmez. Nitekim el-Mâide sûresindeki "onları kapıdan sok" emri, kapının, cami kapısı olmasını engeller. Zira bu âyetteki kapıdan kasıt, açıkça söylendiği üzere sadece şehrin kapısıdır.¹⁰²

Beyzâvî'ye göre âyetteki "secde ederek" ifadesi, onları sapkın ve şaşkın olmaktan alıkoyan Allah'a şükür olarak secde edin anlamındadır.¹⁰³ Buna göre secde ederek girme sapkın ve şaşkın olma durumlarından sonradır. Bu durumda secde ederek girme eylemi Hz. Musa'nın ölümünden sonra olmalıdır. Bunun sonucunda da onların iddiaları aksine Kudüs'ün kapısını kendi mescidlerinin kapısına çevirmeleri doğru olmayacaktır.¹⁰⁴

Sipâhîzâde, ayrıca konuya dair Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) görüşünü de aktarır. Ona göre onların Kudüs'e girmemiş olmaları, kapının Kudüs'ün kapısı olmasını nefyetmekle

⁹⁴ Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, 4b-5a.

⁹⁵ Bk. Ahmed Şemseddin Kemal Paşazâde İbn Kemal, *Tefsîru İbn Kemal Paşa*, nşr. Mahir Edib Habbus (İstanbul: Mektebetü'l-İrşad, 2018/1439), 1: 190.

⁹⁶ Benzer değerlendirme için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 273; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 3: 97.

⁹⁷ Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, 5a.

⁹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 272.

⁹⁹ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, 1: 82.

¹⁰⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 272.

¹⁰¹ Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, 5a.

¹⁰² Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, 5a-5b.

¹⁰³ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, 1: 82.

¹⁰⁴ Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, 5b.

birlikte şehrin kapısı olduğu kesin olduğu için Erîhâ şehrinin kapısı olmasını nefyetmez.¹⁰⁵ Sipahîzâde'ye göre ise bu görüşün, âyette Beyt-i Makdisi zikretmekle yetinilip Erîhâ'yı zikretmemesinden hareketle reddedilmesi mümkündür. Zira Erîhâ bir günlük mesafede olup kutsal toprağın bir şehridir. Dolayısıyla kapının, Kudüs'ün kapısı olduğu kabul edildiğinde Erihâ da onun bir parçası olduğundan ayrıca zikredilmesi gerekli olmayacaktır. Nitekim bütün zikredildiğinde parça da zikredilmiş olur.¹⁰⁶ Dolayısıyla Molla Hüsrev'in bu görüşü, Sipâhîzâde'ye göre geçersizdir.

3.7. Âyetlerde Farklı Lafızların Kullanılmasına Fahreddin er-Râzî'nin Soru ve Cevapları

Sipâhîzâde, aynı konuyu anlatan el-Bakara sûresi 58-59 âyetleri ile el-A'râf sûresindeki 161-162 âyetleri arasında ortaya çıkan lafız farklılıklarına yönelik Fahreddin er-Râzî'nin sunduğu soru ve cevapları öncelikle aktarır.¹⁰⁷ Buna göre Fahreddin er-Râzî'nin soruları ve cevapları şu şekildedir:

1. Allah Teâlâ niçin, el-Bakara sûresi 58. âyette “وإذ قلنا” (hani... demiştik) ve el-A'râf sûresi 161. âyette de “وإذ قيل لهم” (hani onlara denilmişti ki...) buyurmuştur?

Cevap: Allah Teâlâ manada kapalılığı gidermek için Kur'an'ın başında yani el-Bakara sûresinde, bu sözü söyleyenin kendisi olduğunu açıkça ifade etmiştir. Söze "size verdiğim nimetlerimi hatırlayın" (el-Bakara 2/40) diyerek başlamış, sonra nimetlerini teker teker saymıştır. Dolayısıyla el-Bakara sûresinde “o vakit demiştik” denilmesi makama en uygun olandır. el-A'raf sûresindeki âyette ise, el-Bakara sûresindeki bu açık ifadeden sonra, “O vakit onlara denilmişti ki...” ifadesinde herhangi bir kapalılık kalmamıştır.

2. Allah Teâlâ niçin el-Bakara sûresinde “ادخلوا” (giriniz) el-A'raf sûresinde ise “اسكنوا” (yerleşiniz) demiştir?

Cevap: Girmek, yerleşmeden daha öncedir. Dolayısıyla her ikisi de gereklidir. Bu sebeple, önce geçen sûrede *girme*, sonra gelen sûrede ise *yerleşme* zikredilmesinde bir sıkıntı yoktur.

3. Niçin Allah Teâlâ, el-Bakara sûresinde *fâ* ile “فكلوا” (öyle ise yeyiniz), el-A'raf sûresinde ise *vav* ile “وكلوا” (ve yeyiniz) buyurmuştur?

Cevap: el-Bakara sûresinde “وكلها رعدا” (ondan dilediğinizce yiyin... el-Bakara 2/35) ifadesi cennete girdikten sonra söylenmiştir. Bundan dolayı Hz. Âdem ile Havva'nın cennete diledikleri şeyden yiyebilecekleri emrinin başına *vav* getirilmiştir. el-A'râf sûresinde ise “فكلوا” (yiyiniz... el-A'râf 7/19) ifadesi cennete girmeden önce söylenmiştir. Yani onların cennete girmeleri ve oradan diledikleri üzere yemeleri birbiriyle ilişkilendirilmiştir. Bundan dolayı da *fâ* kullanılmıştır. Fahreddin er-Râzî'ye göre bu kullanımın örneği incelediğimiz iki âyette de geçerlidir. Şöyle ki yemek yeme ancak beldeye girme durumunda söz konusu olacağından el-Bakara sûresinde bu iki eylem birbiriyle irtibatlandırılarak *fâ* getirilmiştir. Hâlbuki el-A'râf sûresinde oturma işi yemekle irtibatlı değildir. Zira oturma uzun soluklu bir iştir. Yeme ise böyle değildir. Râzî örnek olarak bahçeden geçen bir kimsenin orada oturmasa da bahçeden yiyebileceğini söyler. Dolayısıyla oturma ile yeme arasında şart-cevap ilişkisi olmadığından *fâ* değil *vav* getirilmesi yeterli olur.

4. Allah, niçin el-Bakara sûresinde “نغفر لكم خطاياكم” (Sizin günahlarınızı (hatalarınızı) bağışlayalım) el-A'raf sûresinde ise “خطيائكم” (günahlarınızı) buyurmuştur.

Cevap: “خطايا” cem'u't-teksir'dir. “خطيائكم” ise cem'u'l- müennesi's-sâlim'dir. Bu kalıp, az sayı ihtiva eden cemiler için kullanılır. el-Bakara sûresinde Cenab-ı Allah sözü kendisine nispet ederek, “bu şehre giriniz, dedik” buyurunca, bu sözüne, cömertliğine ve keremine yakışan bir hususu eklemiştir. Bu da O'nun, çok olan günahları bağışlamasıdır. Böylece çokluğu ifade

¹⁰⁵ Molla Hüsrev, *Hâşiyetü'l-Beyzâvî*, 207b.

¹⁰⁶ Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-funûn*, 5b.

¹⁰⁷ Bk. Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 3: 98-100.

970 | Mehmet Çiçek. Sipâhîzâde'nin Enmûzecü'l-Fünûn'unda Tefsir İlmi

eden bir cemi kullanmıştır. el-A'raf sûresinde ise, sözü kendisine nispet etmeyip "Onlara... denildi " buyurunca, bu lafzı azlık ifade eden bir cemi olarak getirmiştir. Netice olarak diyebiliriz ki O, faili zikredince failin keremine yakışan "çok günahları affetme" vasfını da zikretmiştir. el-A'raf sûresinde faili (yani kendisini) zikretmeyince çokluğu ifade eden lafzı da zikretmemiştir.

5. Cenab-ı Hak, niçin el-Bakara sûresinde "رَغَدًا" (bol bol (yeyin)) buyurdu da, el-A'raf sûresinde bunu hafzetti?

Cevap: Bu sorunun cevabı, dördüncü sorunun cevabı gibidir. Çünkü Allah bir fiili kendisine nispet ettiği zaman, onunla beraber şüphesiz en büyük nimetini, yani bol bol yemeleri nimetini zikretmiştir. el-A'raf sûresinde fiili zatına nispet etmediği için de en büyük nimeti burada zikretmemiştir.

6. Allah Teâlâ, niçin el-Bakara sûresinde "وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا حِطَّةً" (kapıdan secde ederek girin ve *hitta* (bizi affet) deyin) buyurmuş, el-A'raf sûresinde ise " وَقُولُوا حِطَّةً وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا" diyerek sonra geleni öne almıştır?

Cevap: *Vav* harfi, mutlak manada beraberliği (cem') ifade eder. Yine "kapıdan secde ederek girin ve *hitta* (bizi affet) deyin" âyetinin muhataplarının bir kısmı günahkârlar bir kısmı ise günahı olmayanlardır. Günahkâr olanların ibadetle meşgul olmalarından önce günahlarının affolunması için uğraşmaları gerekir. Zira günahlardan tövbe etme, ibadetlerle meşgul olmaktan önce gelir. Bundan dolayı el-A'raf sûresinde önce *hitta* deyip sonra secde ederek kapıdan girin demesinde bir gariplik yoktur. Günahsız olanların ise öncelikle ibadetle, ikinci derecede de nefsin kibrini kırmak ve ibadet ettiğinden dolayı gururlanmayı gidermek için tövbe ile meşgul olmaları gerektiğini söylemek mümkündür. Bundan dolayı günahsız olanların önce secde ederek kapıdan girmeleri, daha sonra da *bizi bağışla* demeleri gerekir. Âyetin muhataplarının iki kısma ayrılmaları Cenab-ı Allah'ın da bu iki kısımdan her birine ait hükmü ayrı sûrelerde zikretmeyi mümkün kılmıştır.

7. Cenâb-ı Hak, niçin el-Bakara sûresinde *vav* harfi ile "وَسَنزِيدُ الْمُحْسِنِينَ" (iyilik yapanlara arttırırız); el-A'raf sûresinde ise *vav* harfi olmaksızın "سَنزِيدُ" şeklinde buyurmuştur?

Cevap: Allah Teâlâ, el-A'raf sûresinde iki husus zikretmiştir: ilki tövbe etmeyi gösteren *hitta* sözüdür. İkincisi ibadet etmenin bir tezahürü olan secde ederek kapıdan girme işidir. Bunların peşi sıra iki mükâfattan (cezâ) bahsetmiştir. İlki *hitta* sözüne karşılık *günahlarınızı bağışlarız* ifadesidir. Diğer kapıdan girmenin karşılığı olan *muhsinlere arttıracağız* sözüdür. Bundan dolayı *vav*'ın kullanılmaması bu ikisinin birbiriyle irtibatlı olmadığını ifade etmek içindir. el-Bakara sûresinde ise affetme ve arttırmanın karşılığı kapıdan girme ve *hitta* demedir. Dolayısıyla *vav* kullanarak bunların tek bir karşılık (ceza) olduğunu ifade etmiştir.

8. Cenâb-ı Hak, el-Bakara sûresinde "فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا" (zalim olanlar sözü değiştirdiler) ifadesini el-A'raf sûresinde ise "فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ قَوْلًا" (onlardan zalim olanlar sözü değiştirdiler) buyurmuştur. el-A'raf sûresindeki âyette fazladan bir lafzın söylenmesindeki mana nedir?

Cevap: el-A'raf sûresinde bu lafzın ilave edilmesinin sebebi şudur: Burada kıssanın baş tarafı, *min* lafzı ile tahsis edilmiştir. Çünkü Cenâb-ı Hak: "Musa'nın kavmi içinde, hakka götüren ve hakla adalet üzere olan bir topluluk vardı" (el-A'raf 7/159) buyurmuş, onlardan böyle olanların varlığını bildirmiş, sonra da onlara verdiği çeşitli nimetler ile onlara yönelik ilahi emirlerini saymıştır. Kıssa sona erince de *Onlardan zalim olanlar (sözü) değiştirdiler* buyurarak, kıssanın sonu başına uygun olsun diye, kıssanın başında *min* lafzını zikrettiği gibi, sonunda da zikretmiştir. Böylece Hz. Musa'nın kavminden *zalim olanlar*, yine *onun kavminden hidayete ermiş olanlara* mukabil olmuş olur. Bir tarafta adil bir topluluktan bahsetmiş, diğer kısımda ise zalim bir topluluktan bahsetmiştir. Her iki topluluk da Hz. Musa'nın kavmindendir. el-A'raf sûresinde fazladan *min* lafzının zikredilmesinin sebebi işte budur. el-Bakara sûresindeki âyete gelince, Allah Teâlâ "zalimler değiştirdi" âyetinden önce olan âyetlerde bir temyiz ve tahsis zikretmemiştir ki kıssanın sonunda da böyle bir tahsis yapmak gereksin. Böylece bu iki kullanım arasındaki fark ortaya çıkmış olur.

9. Hak Teâlâ, niçin el-Bakara sûresinde *fâ* ile “فَأَنْزَلْنَا عَلَيْهِمْ رِجْزًا” (onların üzerine azap indirdik); el-A'raf sûresinde ise *vav* ile “وَأَرْسَلْنَا” (gönderdik) buyurmuştur?

Cevap: İnzal (indirme), azabın işin ta başında olduğunu, irsal (gönderme) ise azabın onlara tasallutunu ve onların tamamen kökünü kazıdığını ifade eder. Bu ise (yani irsal) ancak ahirette olur.

10. Niçin Cenâb-ı Hak, el-Bakara sûresinde “بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ” (Fâsıklıklarından dolayı...); el-A'raf sûresinde ise “بِمَا كَانُوا يَظْلَمُونَ” (Zulmetmelerinden dolayı...) buyurmuştur?

Cevap: Allah Teâlâ el-Bakara sûresinde zulmün, fâsıklık olduğunu açıklayınca, el-Bakara sûresinde böyle bir açıklama geçtiği için, el-A'raf sûresinde sadece zulüm lafzı ile yetinmiştir.

3.8. Fahreddin er-Râzî'nin Cevaplarına Sipâhîzâde'nin İtiraz ve Değerlendirmeleri

Sipâhîzâde, Fahreddin er-Râzî'nin verdiği bu cevaplar üzerinde durulması gerektiğini söyler. Buna göre 1, 2, 9 ve 10. sorulara verdiği cevaplar el-Bakara sûresinin mushaf tertibinde olduğu gibi nüzul olarak da el-A'râf sûresinden önce olması durumunda doğru olur. Hâlbuki el-Bakara sûresi tamamen Medenî bir sûre iken el-A'râf sûresi 8 âyet (163-170) hariç Mekkîdir. Dolayısıyla el-A'râf sûresindeki 161 ve 162. âyetler Mekkî olup Fahreddin er-Râzî'nin cevapları doğru değildir.¹⁰⁸

Üçüncü cevaba gelince el-Bakara sûresinde zikredilen fiil şart konumunda olup ona atfolunan şey ceza konumundadır. Yani el-Bakara sûresinde kapıdan girme eylemi yemekle ilişkili olması sebebiyle *vav*'la değil, *fâ* ile atfedilmiştir. Hâlbuki el-A'râf sûresinde oturma eylemi yemekle ilişkili olmadığı için *vav* kullanılmıştır. Ona göre bunun yeme ile oturma arasında ilişkinin olmamasına delalet ettiği açıktır.¹⁰⁹

Zemahşerî'ye göre el-A'râf sûresinde onlara şehirde oturma emri geldiğinde onların oturmaları doğal olarak orada yemek yemelerine de sebep olmuştur. Böylece orada olmaları hem oturmanın hem de yemenin bir arada gerçekleşmesini sağlamıştır.¹¹⁰ Bu durumda da Zemahşerî'nin söylediği üzere arada bir çelişki olmadığı sürece *vav*'lı veya *fâ*'lı olmaları bir sorun oluşturmaz. Sipâhîzâde'ye göre bu durumda da zikrolunan soruya verilen cevap tam olmaz. Zira Zemahşerî'nin bakışına göre Fahreddin er-Râzî'nin sorusu anlamlı değildir.

Dördüncüsüne cevaben her ne kadar el-A'râf sûresinde meçhul bir kullanım bulunsa da her iki sûrede affetme eylemini Allah Teâlâ “نَغْفِرْ لَكُمْ” diyerek kendine izafe etmiştir.¹¹¹

Beşincisine gelince Allah Teâlâ her ne kadar el-A'râf sûresinde fiili kendisine isnad etmese de gerçekte eylem kendisine isnad edilmiştir. Dolayısıyla da en büyük nimetlerin bu iki sûrede zikredilmesi gerekir.¹¹²

Altıncısına gelince buradaki kıssa tektir. Evet onların bir kısmının günahkâr diğer bir kısmının günahsız olması gerçektir. Onun söylediği şeyin muktezası gereğince “bizi affet (*hit*) deyiniz” emri her iki sûrede “kapıdan girin” emrinden önce olmalıdır.¹¹³

Yedincisine gelince kıssa tek bir kıssadır ve *vav*, atf vavidir. (mutlaku'l-cem) Yani ne tertip ne de zaman birliği ifade eder. “Sizlerin hatalarını bağışlarız” ifadesi ister önce gelsin ister sonra gelsin “bizi affet deyiniz” ifadesinin mukabilidir. “iyilik yapanlara arttıracamız” ifadesi ister *vav*'lı olsun ister olmasın “kapıdan secde ederek giriniz” ifadesinin karşılığıdır.¹¹⁴

Sekizinci cevaba gelince Allah Teâlâ el-Bakara sûresinde temyiz ve tahsise işaret eden “zulüm edenler değiştirdi” ifadesinden önce biz hitabıyla onlara gölgeler verdiğini, kudret

¹⁰⁸ Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, 7a-7b.

¹⁰⁹ Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, 7b.

¹¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 523.

¹¹¹ Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, 7b.

¹¹² Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, 8a.

¹¹³ Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, 8a.

¹¹⁴ Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, 8a.

helvası ve bildircin eti indirdiğini ve onlara verdiği rızıkların temiz olanlarından yemelerini söylemiştir. Dolayısıyla el-Bakara sûresinde de *min* lafzının kullanılması gerekirdi.¹¹⁵

Sonuç olarak Sipâhîzâde'ye göre bu sorulara verilen en doğru cevap Keşşâf sahibinin el-A'raf sûresinde zikrettiği üzere bu iki sûredeki âyet grubunun ibareleri arasında bir çelişki yoksa ibarelerin farklı olmasında da bir beisin olmadığı söylemidir. "اسكنوا هذه القرية فكلوا منها" ifadesi ile "وكلوا" ifadesi arasında çelişki yoktur. Zira kentte oturduklarında orada bulunmaları yemelerine sebebiyet vermiştir. *Hitta* sözünün "kapıdan girme"den önce veya sonra olması aynıdır. "رعدا" ifadesinin kullanılması veya kullanılmaması da çelişmez. "نغفر لكم خطاياكم وسنزيد المحسنين" ifadesi affetmeyi arttırma ile ilgili vaattir. *Vav*'ın hafzedilmesi burada bir sıkıntı oluşturmaz. Zira bu, "affetmeden sonra ne var?" diye soran kişinin sorusuna cevap mahiyetinde düzenlenmiş yeni bir cümledir. Ona "سنزيد المحسنين" denilmiştir. Aynı şekilde "منهم" eklenmesi açıklamayı ziyadeleştirmektedir. "وارسلنا، وأنزلنا، ويظلمون، ويقسفون" ifadelerindeki *vav*'lar da aynı anlamda kullanılmıştır.¹¹⁶ Başka bir ifadeyle Sipâhîzâde'ye göre Zemahşerî'nin de dediği gibi bu ifadeler arasında çelişki yoktur.¹¹⁷

4. TEFİR KISMININ GENEL DEĞERLENDİRMEİ

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere yedi bölüm ve bir hâtîme'den oluşan Sipâhîzâde'nin eserinde incelenen ilk ilim/fen, tefsir ilmidir. Bundan dolayı tefsirde ele alınan ilk konuyu bir boyutuyla da eserin girişi olarak kabul etmek şaşırıcı olmayacaktır. Nitekim tefsirde incelenen ilk mesele besmeledir. Bunun hem Tefsir ilmine hem de esere sembolik bir giriş olduğu söylenebilir. Ayrıca ilk meselenin Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'inden yapılan alıntıyla başlaması da bu görüşü destekleyici bir mahiyet arz eder. Zira bu, özellikle müellifin yaşadığı dönemi de içine alacak şekilde Osmanlı tefsir geleneğindeki Beyzâvî ağırlığının bir yansıması olarak görülebilir. Nitekim o, Beyzâvî'yi *ilimler denizini kuşatan ve saran* diye niteler. Ayrıca onu *Nâsiruddîn imam Abdullah el-Beyzâvî* şeklinde aktarır. Ancak müellif penceresinden Beyzâvî'nin yanılmaz bir otorite olarak kabulü söz konusu değildir. Zira Beyzâvî yeri geldiğinde görüşüne itiraz edilen ve görüşü bir mesele olarak incelenilen bir isimdir da. Beyzâvî'yle beraber yanyana görüşleri zikredilen diğer bir isim *Allâme Zemahşerî*'dir. Zemahşerî ve Beyzâvî, tefsir bölümünde bazen eleştirilen bazen de görüşü kabul edilen isimlerdir.

Bu iki isim dışında dikkate alınan diğer önemli figür Fahreddin er-Râzî'dir. Sipâhîzâde'nin mesâil olarak ele aldığı yedi meseleden dördü Fahreddin er-Râzî'nin görüşleri üzerine inşa edilmiştir. Belirtmeliyiz ki Sipâhîzâde penceresinden görüşü zikredilen isimler arasında Fahreddin er-Râzî neredeyse her görüşü eleştirilen bir kişidir. O kadar ki örneklerden hareketle Zemahşerî ve Râzî karşı karşıya geldiğinde müellifin Zemahşerî'nin görüşüne katılmadığı yer yoktur. O, Râzî'nin hem meşhur tefsiri *Mefâtîh*'ten hem de *Esrâru't-tenzîl ve envâru't-tevîl* adlı tefsirinden alıntılar yapmaktadır. Bu manada Fahreddin er-Râzî'nin görüşlerini değerlendirdiği gibi Râzî'nin görüşleri arasında iç tutarlılığı da mesele edinir. Bununla beraber Fahreddin er-Râzî'ye yapılan vurgu onun tefsirde otorite olarak kabul edildiğinin bir göstergesi olarak okunmalıdır. Zira müellif, bir anlamda onun görüşleriyle hesaplaşarak kendi kanaatini ortaya koymaktadır. Kanaatimizce bunu, eksikliklerin giderilerek sistemin daha güçlü hale gelmesine yönelik bir ameliye olarak kabul etmek daha doğru olacaktır. Zira eserde herhangi bir otorite bütün olarak reddedilmemektedir.

Eser yedi bab üzere oluşturulduğu gibi Tefsir bölümünde de incelenen meseleler yedi sayısıyla eşitlenmiştir. Genel tavrı önce meselenin sunumudur. Meselelerin tamamı Zemahşerî, Râzî ve Beyzâvî üçlüsünden biri veya ikisi üzerinden oluşturulmaktadır. Konular müfessirlerin âyetlerin tefsiriyle ilgili kanaatlerine yöneliktir. Burada Sipâhîzâde konuyla ilgili görüş sahiplerinin hangi delilleri kullanarak bu kanaatte olduklarını ortaya koymaktadır. Deva-

¹¹⁵ Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, 8a.

¹¹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 523.

¹¹⁷ Sipâhîzâde, *Enmûzecü'l-fünûn*, 8a-8b.

mında mevcut görüşlerin değerlendirmesini yaparak kanaatini delilleriyle sunar. Yoksa modern dönemde olduğu gibi meseleler *yeni ve orijinal* değildir. Kendi penceresinden meseleleri ele alma gayreti ön plandadır.

Yazmaların hamisindeki minhuvatlar Sipâhîzâde'nin hem eser tamamlandıktan sonra çalışmasına bir takım notlar eklediğini hem de ilmî derinliğine işaret etmektedir. Zirâ bu notlar, yer yer eserde kullanılmayan kaynaklardan oluşmaktadır.

Meselelerin oluşumunda dikkat çekici bir nokta da Sipâhîzâde'nin mushaf tertibine göre besmeleden başlayarak el-Bakara sûresi 59. âyete kadar sıralı devam etmesidir. Buna göre müellif, ilgili kısımda tespit ettiği problemleri konu edinmektedir.

Tefsir şerh birikimi üzerinden baktığımızda biraz önce ifade ettiğimiz gibi şerhin iki kurucu ismine Zemahşerî ve Beyzâvî'ye atıf yapılmaktadır. Keşşâf şârihi olarak *alimu'r-rabbanî* diye nitelediği Seyyid Şerif Cürcânî ismi öne çıkmaktadır. Beyzâvî şârihi olarak ise Molla Hüsrev ve İbn Kemal Paşa'nın görüşleri aktarılmaktadır. Ancak bu isimler, meselelerin oluşturucu isimleri olmayıp Sipâhîzâde tarafından *kîle* lafzıyla ifade edilmekte ve eleştirilmektedir. Bununla birlikte kendi yaşadığı döneme yakın isimlerin görüşlerini zikretmesi, tartışmanın bir parçası haline getirmesi, meselelerin canlılığına da işaret etmektedir.

Âyetin yapısıyla bağlantılı ele alınan meseleler, yer yer tefsir ilmi dışındaki ilimlerden de istifade etmeyi gerektirebilmektedir. Nitekim Tefsir ilminin, âyetin konusuyla irtibatlı olarak farklı ilimleri bir araya topladığı başka bir ifadeyle *cihet-i vahde* üzerinden birbiriyle iltisaklı olduğu görülür. Mesela sayıların kesinlik ifade edip etmediği meselesinde geniş bir literatürden faydalanan Sipâhîzâde, İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *Kâfiye*'sinden, Esterabâdî'nin (ö. 688/1289'dan sonra) *Şerhu'r-Razî*'sinden, Ekmeleddin Bâbertî'nin (ö. 786/1384) *Şerhu'l-Meşârîk* ve *Takrîr*'inden alıntılar yapar. Yine besmelenin yemin olup olmadığıyla ilgili Sipâhîzâde, Fıkıh literatüründen geniş ölçüde istifade etmektedir. Bu manada *Hidâye* sahibi Mergînânî'den (ö. 593/1197), *el-İmâmu's-Şârih* İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1457) *Fethu'l-Kadir* şerhinden, Tâhir el-Buhârî'nin (ö. 542/1147) *Hulâsatü'l-Fetâvâ*'sından nakillerde bulunmaktadır. Müellifin fikhî noktada hanefiliği açıktır. Bununla birlikte Sipâhîzâde'nin tefsir'de herhangi bir aidiyet üzerinden meseleleri incelemeye, kendi görüşüne uygun olan isimleri öne çıkardığı söylenebilir. Nitekim fikhî noktada Şafii olan Beyzâvî'yle bazen görüş birliğine varırken itikâdî açıdan da mutezîlî olan Zemahşerî'yi yer yer olumlar. Sipâhîzâde, meseleyi ortaya koyduktan sonra konuyla ilgili görüşünü çok yönlü oluşturur. Bunu yaparken âyet, hadis ve fikhî örnekleri istişhad olarak kullanır.

SONUÇ

Sipâhîzâde'de olduğu gibi örnekler merkezinde oluşan enmûzec'in belli bir sembolizmi dikkate alarak oluşturulması, eserin orijinal yönüdür. Nitekim müellif yedi sayısının kesretten kinaye olmasından hareketle bütün ilimleri temsilen yedi ilmi incelemiştir.

Sipâhîzâde'nin eserinde incelenen konuların, belli bir tarihi derinlik üzerinden ele alındığı görülmektedir. Bu tarihî derinlik, onu hem bir aidiyete götürmekte hem de eleştirel okuma üzerinden söylemin devamını sağlamaya imkân vermektedir. Nitekim incelediği konularda eleştirel devamlılık tavrı baskındır. Bu eleştirel devamlılık tavrı, kanaatimizce mevcut metin merkezli dilsel sistemin gücünü koruması için bir sağlamlaştırma eylemidir. Bu anlamıyla örneklerden hareketle müellifin yaşadığı coğrafyada tefsirin canlılığını koruduğunu söyleyebiliriz. Şöyle ki sistemin kurucu isimleri olarak ifade edebileceğimiz Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî ve Beyzâvî ile sistemin devam ettiricisi Seyyid Şerif Cürcânî, Molla Hüsrev, İbn Kemal Paşa gibi isimler müellif tarafından eleştirel okunmaktadır. Müellifin ele aldığı konularda her ne kadar olumsuz olsa da Fahreddin er-Râzî'nin merkezî figürlerden biri olması, Râzî'nin otoritesinin devam ettiğinin bir göstergesidir. Bu, şerh geleneğinin aksine kendisini devam ettirebilme açısından daha negatif bir durumda olan Râzî için büyük bir başarı olarak görülebilir. Bunu, Râzî'nin tefsirinin kelâmî yönünün güçlü olmasından ziyade etki gücüne bağlamak daha doğru olacaktır. Zira Sipâhîzâde tarafından Râzî, sadece kelâmî meselelerde

merkeze alınmaz. Bunun dışında sayıların hasr ifade edip etmemesi ve âyetlerde farklı lafızların kullanılmasının sebepleri gibi dilsel meseleler de onu konunun bir parçası kılmaktadır.

Sipâhîzâde'de fikhî aidiyetten kaynaklı hanefî literatürün ve söylemin kullanımı dikkati çekmektedir. Bununla birlikte ele alınan meselelerde dînî ilimlerden herhangi birinin baskın olduğunu söylemek mümkün değildir. Tefsirin metin merkezli yapısından hareketle ortak paydanın dil olduğu görülmektedir. Burada güçlü bir konsensüsün oluştuğu açıktır. Söylemler ve eleştiriler bu zeminde varlığını ortaya koymaya ve yenilenmeye devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- Arıcı, Müstakim. "Gelenek Oluşturan Bir Felsefe Klasiği Olarak Hikmetü'l-'ayn ve Etkileri". *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*. Ed. Murat Demirkol-Muhammet Enes Kala. 332-349. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2014)
- Atâî, Nev'îzâde Atâullah Efendi. *Zeyl-i Şekâik*. 2 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1268.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-ârifin: Esmâü'l-müellifin ve âşâru'l-muşannifin*. Trc. Kilisli Rifat Bilge. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951.
- Beyzâvî, Nasîrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî, eş-Şâfiî. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. Nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlı. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, ts.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil. *el-Câmi'u's-saħîhi'l-müsned min hadîsi Rasûlil-lahi sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünenihi ve eyyâmihi*. Nşr. Muhibbüddîn Hatib-Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 4 Cilt. Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye ve Mektebetühâ, 1400.
- Bursalı Mehmed Tâhir. "Sipâhîzâde Mehmed b. Ali". *İslam Mecmuası* 1/7 (1330): 198-199.
- Bursalı Mehmed Tâhir. Osmanlı Müellifleri. 3 Cilt. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2009.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid Zeynuddin Ebi'l-Hasan el-Huseynî. *Hâşiyetü'l-Keşşâf* 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Marife, ts.
- Danış, İlhamî. "XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Coğrafyacısı: Sipâhîzâde Mehmed ve Eseri *Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 9 (2017 Bahar): 117-143. <https://doi.org/10.16947/fsmia.323357>
- Danış, İlhamî. *Evzahu'l-Mesâlik ilâ Ma'rifeti'l-Büldân ve'l-Memâlik / Esâmî-i Büldân (Değerlendirme ve metin)*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017.
- Ekmeleddîn Babertî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed. "Tuħfetü'l-Ebrâr fi Şerhi Meşâriki'l-Envâr fi'l-cem' beyne's-saħîħayn". Erişim: 18 Temmuz 2019. <https://archive.org/details/shmashariq>.
- Fahreddîn Râzî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. "Esrâru't-tenzîl ve envâru't-te'vîl". Erişim: 2 Ağustos 2019. <https://www.alukah.net/library/0/111453/>.
- Fahreddîn Râzî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1401/1981.
- Günaydın, Salih. "Nasîruddîn et-Tûsî'nin *Tecridü'l-i'tikâd* Üzerine Oluşan Şerh-Hâşiyeye Literatürü: Türkiye Yazma Eser Kütüphanelerinden Bir Bakış". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/28 (2016): 237-272.
- İbnü'l-Hâcib, Cemaleddin Osman b. Ömer b. Ebîbekir. *el-Kâfiye fi 'ulûmi'n-Nahv ve's-Şâfiye fi ilmeyi't-Taşrif ve'l-Hağ*. Nşr. Salih Abdülazîm eş-Şâ'ir. Kâhire: Mektebetü'l-Âdâb, 1431/2010.
- İbnü'l-Hümâm es-Sivâsî, Kemâleddin Muhammed b. Abdülvâhid. *Şerhu fethi'l-kadîr 'ale'l-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-mübedî*. Nşr. Abdürrezzak Galib el-Mehdî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1424/2003.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. Şeşen, Ramazan. Bekar, Mehmet Serdar. *Osmanlı Tabii ve Tatbîkî Bilimler Tarihi Literatürü*. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2006.

- İpşirli, Mehmet. "Koca Sinan Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 26: 137-139. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kalaycı, Mehmet. "Bir Osmanlı Kelamcısı Ne Okur? Osmanlı İlim Geleneği Çerçevesinde Beyâzîzâde'nin Mecmu'a fi'l-Mesâilî'l-Müntehabe Adlı Eseri". *Osmanlı'da İlm-i Kelâm Âlimler, Eserler, Meseleler*. Ed. Osman Demir ve dğr. 53-146. İstanbul: İSAR Yayınları, 2016.
- Karabulut, Ali Rıza. *Mu'cemü'l-Mahtutâtî'l-Mevcûde fi mektebâtî İstanbul ve Anadolu*. 3 Cilt. b.y., y.y., ts.
- Kargı İnce, Gamze. "XVI. Yüzyılda Bir Coğrafya Kitabı Evzahü'l-Mesalik". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/77 (Eylül 2018): 290-322.
- Kargı İnce, Gamze. *Sipahizade-Evzahü'l-Mesalik (İnceleme-metin-dizin)*. Doktora Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, 2016.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.
- Kaya, Mahmut. "Sipâhîzâde Mehmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37: 258-259. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn: terâcimu muşannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1414/1993.
- Kemal Paşazâde, Ahmed Şemseddin İbn Kemal. *Tefsîru İbn Kemal Paşa*. Nşr. Mahir Edib Habuş. 9 Cilt. İstanbul: Mektebetü'l-İrşad, 2018/1439.
- Molla Hüsrev, Hüsrev Mehmed Efendi. *Hâşiyetü'l-Beyzâvî*. 7389: 1a-258a. Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâburî b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. Nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 4 Cilt. Kahire: Dâru İhyai'l-kütübi'l-arabiyye, 1955/1374-1956/1375.
- Razıyyüddîn el-Esterâbâdî, Necmeddin Muhammed b. Hasan. *Şerhu'r-raî li Kâfiyeti İbni'l-Hâcib*. 2 Cilt. Nşr. Yahya Beşir Mısıri. Riyad: İdâretü's-sekâfe ve'n-neşr, 1417/1996.
- Sipâhîzâde, Muhammed b. Ali. *Enmûzecü'l-fünûn*. 13237:1b-66a. Konya Belediyesi İzzet Konyunoğlu Kütüphanesi.
- Sipâhîzâde, Muhammed b. Ali. *Enmûzecü'l-fünûn*. 3720: 1b-57b. Chesterbeatty Kütüphanesi.
- Sipâhîzâde, Muhammed b. Ali. *Enmûzecü'l-fünûn*. Ayasofya, 390: 1b-46a. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Sipâhîzâde, Muhammed b. Ali. *Enmûzecü'l-fünûn*. İsmihan Sultan, 303: 1b-59b. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Sipâhîzâde, Muhammed b. Ali. *Enmûzecü'l-fünûn*. Laleli, 2151: 1b-74b. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Sipâhîzâde, Muhammed b. Ali. *Enmûzecü'l-fünûn*. Veliyyüddin Efendi, 1141: 235a-267a. Beyazıt Devlet Kütüphanesi.
- Sipâhîzâde, Muhammed b. Ali. *Enmûzecü'l-fünûn*. Yazma Eserler N. F. 407: 1b-55a. Avusturya Milli Kütüphanesi.
- Sipâhîzâde, Muhammed b. Ali. *Risâle fi beyâni'l-muqaddimeti'l-mezkûra fi evâilî'l-kütüb*. Esad Efendi, 3092: 1b-11b. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Sipâhîzâde. "Nemûzecü'l-fünûn". Erişim: 1 Ağustos 2019. <http://www.makrim.org/manuscripts>.
- Tâhir b. Ahmed el-Buhârî, İftihârüddîn 'Abdurreşîd. *Hülâsatü'l-Fetâvâ*. 26789: 1b-282b. Ezher Üniversitesi Kütüphanesi.
- Zemahşerî, Carullah Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmiği't-tenzil ve 'uyüni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vil*. Nşr. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-ubeykân, 1418/1998.